

પ્રકરણ - ૫ થોમસ હાર્ડી અને યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં સાંસ્કૃતિક પરિવેશ

૧. ધર્મ : સાંસ્કૃતિક પરિવેશનું મહત્વનું તત્વ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ધર્મ

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ધર્મ

૨. મેળાઓ અને ઉત્સવો :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો

૩. લોકગીત અને લોકસંગીત :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં લોકગીત અને લોકસંગીત

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં લોકગીત અને લોકસંગીત

૪. ગ્રામ્યપરિવેશ અને ગ્રામ્યસંસ્કૃતિ :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ગામડું

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગામડું

૫. તળપટ્ટી સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરતી ભાષા અને બોલી:

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ભાષા અને બોલી

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ભાષા અને બોલી

સંસ્કૃતિ એ માનવસમાજ દ્વારા નિર્મિત એક વિશિષ્ટ પ્રકારની રચના છે જેનો એક ચોક્કસ જીવનશૈલીને આનુસંગિક ચોક્કસ સમયને આંતરે વિકાસ થતો રહ્યો છે. વિશ્વની આદિ સંસ્કૃતિ સંબંધિત એવી ધારણા હતી કે સૃષ્ટિના પ્રારંભમાં જ સર્જનહારે એક આદિમાનવ સત્ય માનવનું સ્વરૂપ ધારણ કરે તેમજ તેને એક શ્રેષ્ઠ જીવન જીવવાનું માર્ગદર્શન મળી રહે એ હેતુસર જીવનપદ્ધતિ સંબંધી જરૂરી સિધ્ધાંતો પોતાના માધ્યમથી પ્રદાન કર્યા હતાં. ઋષિઓએ ધ્યાનાવસ્થામાં ઈશ્વર પાસેથી દિવ્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું અને એને વેદોના રૂપમાં લોકો સમક્ષ પ્રસ્તુત કર્યું. એ વૈદિક સિધ્ધાંતોના પાયા ઉપર જ પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ થયો. ત્યારબાદ જેમ જેમ માનવનો વિકાસ થતો ગયો, તેમ તેમ અનેક પ્રયાસો અને પરંપરાઓ સંસ્કૃતિના આધારભૂત અંગ તરીકે સ્થાપિત થવા લાગ્યા. સંસ્કૃતિનો એક એવી સમાજવ્યવસ્થા તરીકે વિકાસ થયો જેમાં એક માનવનું જીવન આકાર પામે છે અને તે એના સ્વભાવ અને આચરણને નિર્ધારિત નિયમોના આધાર પર એક વિશિષ્ટ દિશામાં વિકાસ કરે છે. સંસ્કૃતિ એ કોઈ એક માનવીનો આવિષ્કાર નથી. તે તો એક માનવસમૂહની જીવનશૈલી સંબંધક માન્યતાઓનું વહેણ છે-તે શ્રેષ્ઠ માનવજીવનના ધારા-ધોરણોની એવી ધારા છે જે આદિકાળથી આજ પર્યંત અવિરતપણે વહી રહી છે.

ભિન્ન-ભિન્ન શબ્દકોષોમાં ‘સંસ્કૃતિ’ના વિવિધ અર્થો આપવામાં આવ્યા છે. ‘ભગવદ્ગોમંડળ’ માં ‘સંસ્કૃતિ’ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ આપવામાં આવ્યો છે :

“સંસ્કૃતિ એ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ છે. જેનો અર્થ થાય છે અમુક વિશિષ્ટ સંસ્કારોનો સમુદાય, રહેણી-કરણી, રીતરિવાજ, સ્વભાવ વગેરે.”¹ ‘Longman Dictionary of the English Language’માં સંસ્કૃતિ માટે અંગ્રેજીમાં વપરાતા ‘culture’ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપવામાં આવ્યા છે :

(A) “The pattern of human behaviour and its products that includes thought, speech, action, institutions and artefacts and that is taught to or is adopted by successive generations.”

(B) “Typical behaviour, customary beliefs, social forms, and material traits of a racial, religious or social group.”²

સંસ્કૃતિને ચોકકસ શબ્દોમાં વ્યાખ્યાબધ કરવું મુશ્કેલ છે. આમ છતાં સંસ્કૃતિ એટલે શું એની સીધી સાદી સમજ માટે કહી શકાય કે સંસ્કૃતિ એટલે સમાજનું વ્યક્તિત્વ. તે કોઈ સમાજ કે જાતિનો જીવન પ્રત્યેનો દ્રષ્ટિકોણ હોય છે. જે તે માનવસમુદાયની સંસ્કૃતિ તેની સામાજિક ભાવનાઓ, મનોવૃત્તિઓ, પરંપરાગત માન્યતાઓ, વ્યવહાર, રીતિ-નીતિ, સંગીત અને કલા-કૌશલનું સંયુક્તરૂપ છે. સંસ્કૃતિમાં કોઈ દેશ અથવા જાતિની પરંપરાથી પ્રચલિત જીવનશૈલી, ધર્મદર્શન, આચાર-વિચાર, વેશભૂષા, ખાન-પાન વગેરે આદર્શોનો સમાવેશ થાય છે. માનવીને આ સૃષ્ટિમાં વિહરતા અન્ય પ્રાણીઓથી અલગ પાડનાર સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિ જ એના આચાર-વિચારને ઘડે છે. પ્રાચીન માનવ વૈજ્ઞાનિક એડવર્ડ ટાઈલરના મતે :

“સંસ્કૃતિ પોતાના માનવશાસ્ત્રીય અર્થમાં એવી પરિકલ્પનાને કહે છે, જેમાં જ્ઞાન, વિશ્વાસ, કળા, નૈતિકતા, વિધિ-વિધાન, રીત-રિવાજ અને અન્ય વ્યવહાર અને સામર્થ્ય સામેલ છે. જેને માનવી પોતાના સમાજમાંથી ગ્રહણ કરે છે.”³

ગોલ્ડન વાઈઝરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંસ્કૃતિને રચતાં તત્ત્વો એટલે “આપણાં વલણો, માન્યતાઓ, ચિંતનો, નિર્ણયો અને મૂલ્યાકનો. આપણી સંસ્થાઓ-રાજકીય, આર્થિક, ધાર્મિક તથા કાયદા-વિષયક આપણાં પુસ્તકો, યંગો, વિજ્ઞાનશાખાઓ, દર્શનો અને દાર્શનિકો આ બધાં જ અને બીજાં પણ તત્ત્વો અને વ્યક્તિઓ, નિરાળાં તેમજ વિવિધ સંબંધોમાં આવે છે.”⁴

વિઝલર સંસ્કૃતિને કોઈપણ માનવસમુદાયનાં આચારો અને વિચારોનાં સરવાળા કરતાં કંઈ ઓછું પણ નહિ અને વધારે પણ નહિ એ રીતે ઓળખાવે છે.⁴

આ પૃથ્વી ઉપર આવેલા દરેક પ્રદેશની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિને આધીન ત્યાંના લોકોની સંસ્કૃતિ આકાર પામે છે. અને તેથી જ પ્રદેશ-પ્રદેશની વિશિષ્ટ પ્રકારની સંસ્કૃતિઓ હોય છે. જેમ કે

પહાડી પ્રદેશના લોકોની સંસ્કૃતિ મેદાન પ્રદેશના લોકોની સંસ્કૃતિથી અલગ પડતી હોય છે. જો કે ખાનપાન, પહેરવેશ, રીતિરિવાજ જેવી બાહ્ય બાબતોમાં રહેલાં તફાવતોને બાદ કરતા લગ્નપ્રથા, ધર્મ, મૂળભૂત સામાજિક વિચારસરણી જેવી બાબતોમાં બે ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કૃતિઓ વચ્ચે અનેક સમાનતાઓ પણ જોવા મળે છે. તો ભિન્ન-ભિન્ન સંસ્કૃતિની પ્રજા એકબીજાંના સંપર્કમાં આવતા સંસ્કૃતિ ક્ષેત્રે આદાન-પ્રદાનની પ્રક્રિયા પણ જોવા મળે છે. તેથી જ કોઈ એક સંસ્કૃતિનું એક નિશ્ચિત ક્ષેત્ર દર્શાવવું મુશ્કેલ બને છે. આમ છતાં કહી શકાય કે સંસ્કૃતિનો સીધો સંબંધ કોઈ એક પ્રદેશની જાતિ યા કોઈ વિશિષ્ટ સમાજ અથવા જનસમુદાયમાં પ્રચલિત ધાર્મિક આસ્થાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, વિચારધારાઓ, રુચિઓ, વ્યવહારો, અને એકંદરે એ જનસમુદાયની જીવનશૈલી સાથે હોય છે. સંસ્કૃતિનાં વર્તુળમાં ત્યાંની દાર્શનિક, ધાર્મિક, સામાજિક, સાહિત્યિક અને કલાત્મક માન્યતાઓનાં તત્ત્વ આવી જાય છે. જેમાં જે તે જનસમુદાયની સ્થળાંતર અને સમયાંતરે બનતી રાજકીય, ઔદ્યોગિક કે સામાજિક ઘટનાને અનુરૂપ બદલાવો આવતા રહે છે. આ બાબતે ડૉ. દેવરાજ લખે છે :

“इस प्रकारकी संस्कृतिकी उपर्युक्त परिभाषाओको देखते हुअे हम कह सकते हे कि मनुष्यकी सभी सामाजिक क्रियाएे उसके तरह तरह के ओजार, कला-कौशल, सभी प्रकार के विश्वासप्रथाएे और रहन-सहनकी आदते तथा उसका धर्मदर्शन, नैतिक मान्यताएे और उसका काव्य तथा साहित्य सभी संस्कृतिकी विस्तृत क्रोडमें समाहित हो जाता है.”⁵

૧૯મી સદીના અંત ભાગના નવલકથાકાર થોમસ હાર્ડીનો જન્મ ૨-૬-૧૮૪૦ના રોજ ડોરસેટ પરગણાંમાં થયો હતો. ૧૯મી સદીના મધ્યભાગમાં ડોરસેટમાં સૌપ્રથમ રેલ્વેસ્ટેશન બાંધવામાં આવ્યું. ત્યાં સુધી ઈંગ્લેંડના નૈઋત્યમાં આવેલા આ ગ્રામ્યવિસ્તાર બાહ્ય દુનિયાથી તદ્દન અલિપ્ત હતો અને ત્યાંના રહેવાસી ગ્રામજનો પોતાની એક વિશિષ્ટ પ્રકારની જીવનશૈલી ધરાવતા હતા. તેઓ જેવું વિચારતા, જેવું અનુભવતા તેવું જ બોલતા અને વર્તતા. ગ્રામજનોના વાણી-વર્તન વિશે વિલ્બર એલ. ક્રોસનું માનવું છે :

“The conduct of the upper classes is screened by conventions, and thus the real character is not easily seen; and if it is seen, it must be portrayed subjectively : whereas in the lower walks, conduct is a direct expression of inner life; and thus character can be directly portrayed through the act.”⁹

થોમસ હાર્ડીએ પોતાના આ વતન અને તેની આસપાસના ગ્રામ્યપ્રદેશને પોતાની કૃતિઓમાં ‘Wessex’નામે અમર કર્યાં. એમણે ‘Wessex’ના ગ્રામ્યપરિવેશને પોતાની નવલકથાઓનો વિષય બનાવ્યો અને તેથી એમની નવલકથાઓનો અભ્યાસ કરતા ભાવકને તે પ્રદેશની પ્રજાની સમાજવ્યવસ્થા, રીતરિવાજો, ધાર્મિક માન્યતાઓ, પ્રથાઓ, તહેવારો અને ઉત્સવોનો સહજપણે પરિચય પ્રાપ્ત થયા વિના રહેતો નથી.

બીજી બાજુ, અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના યુનીલાલ મડિયાનો જન્મ ૧૨-૮-૧૮૨૨ના રોજ સૌરાષ્ટ્રના ધોરાજી ગામમાં થયો હતો. ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ગુજરાત રાજ્યમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ આવેલો છે. થોમસ હાર્ડી માટે જેમ ‘Wessex’ છે, તેમ મડિયા માટે ‘સૌરાષ્ટ્ર’ છે. ગુજરાતનો આ પ્રદેશ પોતાની આગવી સંસ્કૃતિ માટે દુનિયાભરમાં જાણીતો છે. મડિયાને પોતાના વતનમાં વિતાવેલા પ્રારંભિક જીવન દરમિયાન ત્યાંના ગ્રામ્યસમાજના વિવિધ પાસાંઓ અને લાક્ષણિકતાઓનું અવલોકન કરવાની તક સાંપડી. પરિણામે એ અવલોકનો એમની પ્રાદેશિક નવલકથાઓના વિષય બન્યા. એમની પ્રાદેશિક નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં સૌરાષ્ટ્રનું ગામડું છે. મડિયા પોતાની સબળ લેખનશૈલી વડે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યસમાજની ધાર્મિક, સામાજિક માન્યતાઓ, એમની વિશિષ્ટ પ્રકારની જીવનશૈલી, એમની ચુસ્ત પરંપરાને વળગી રહેવાની વૃત્તિ, મેળા, ઉત્સવો વગેરે સાંસ્કૃતિક પાસાંઓને પોતાની નવલકથાઓમાં આલેખે છે. તેથી હવે આપણે હાર્ડી અને મડિયાની નવલકથાઓમાં આલેખાયેલ ગ્રામ્યપરિવેશના સાંસ્કૃતિક પાસાંઓ ઉપર પ્રકાશ પાડવાનો પ્રયત્ન કરીશું.

૧. ધર્મ : સાંસ્કૃતિક પરિવેશનું મહત્વનું તત્વ

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ધર્મ :

થોમસ હાર્ડીએ પોતાની નવલકથાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રહેલી રૂઢિચુસ્તતાઓ ઉપર આક્રમણ કર્યું છે. એમણે પોતાની કૃતિઓમાં આવતા પાદરીઓના રેખાંકનમાં એમનો ઉપહાસ કર્યો છે. એમણે ખ્રિસ્તી ધર્મના સંકુચિત સિધ્ધાંતો પરત્વે પોતાનો સ્પષ્ટ દૃષ્ટિકોણ દાખવ્યો છે.

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’ના પ્રથમ પ્રકરણમાં જ આપણો ભેટો પાર્સન ટ્રીધામ નામના પાદરી સાથે થાય છે. એમણે પોતાનું જીવન અન્ય કુટુંબોની વશાંવળી તૈયાર કરવી જેવા વ્યર્થ કાર્યમાં વિતાવ્યું હોય છે. આ એ જ પાદરી છે જે જહોન ડર્બી ફિલ્ડને એના ઉમદા વંશની માહિતી પૂરી પાડે છે. આ પાદરી પોતાના એ કાર્ય દ્વારા થોડાં ઘણાં સર્વસામાન્ય વચનો સિવાય કોઈ ખાસ ડહાપણ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. આ જ કૃતિમાં જ્યારે ગ્રાજ કલેર ભાઈઓ મારલોટ ગામમાંથી પસાર થતા હોય છે ત્યારે હાર્ડી ફેલીક્સ કલેરના ધર્મ અંગેના વિચારોનો ઉપહાસ કરે છે. જ્યારે એન્જલ માર્ગમાં આવતી ગ્રામ્ય કન્યાઓ સાથે નૃત્યમાં જોડાવાનું સૂચન કરે છે ત્યારે તેનો મોટોભાઈ ફેલીક્સ એના સૂચનનો અનાદર કરી એને મૂર્ખતામાં ખપાવે છે. એ ગ્રામ્યકન્યાઓ સાથે નૃત્ય જેવી પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવામાં ક્ષોભ અને શરમ અનુભવે છે અને એને બદલે બાઈબલના આગામી પ્રકરણનું પઠન કરવાનું પસંદ કરે છે. અહિં ફેલીક્સની પ્રતિક્રિયાઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રહેલા જીવનના નિર્ભેળ આનંદપ્રમોદ પરત્વેના સંકુચિત અને રૂઢિચુસ્ત મનોવલણના દર્શન થાય છે. એલેક દ્વારા બાળાત્કારનો ભોગ બન્યા બાદ જ્યારે ટેસ ઘરે પરત ફરતી હોય છે ત્યારે માર્ગમાં તેનો ભેટો એવા વ્યક્તિ સાથે થાય છે જે પોતાનો દરેક રવિવાર બાઈબલના વચનો, પગથિયાંઓ ઉપર લખવામાં વ્યતિત કરે છે. ટેસ એને આ પ્રમાણેના વચનો લખતા નિહાળે છે :

“Thy Damnation Slumbereth NotThou Sha't Not Commit Adultery” અહીં હાર્ડી આ પ્રમાણે વિધાન કરે છે : ‘Alas, poor Theology !’ અને ઉપરોક્ત

લખાણને ‘hideous defacement’ તરીકે ઓળખાવે છે.^૬ જો કે એ શબ્દો જ ટેસના ચિત્તમાં ગૂનાહિત લાગણી ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત સાબિત થાય છે.

ટેસની દીકરી મરણપથારીએ હોય છે ત્યારે ટેસ વિચારે છે કે જો પોતાની દીકરીની મૃત્યુ પહેલા ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રમાણેની નામકરણ વિધિ ન કરવામાં આવે તો તેને નર્કમાં શેતાનને હવાલે કરવામાં આવશે.તે પોતાની દીકરીને નર્કમાં શેતાનને હાથે યાતના અનુભવતી કલ્પે છે. તેથી ટેસ પોતે જ પોતાની દીકરીની એ ધાર્મિક વિધિ સંપન્ન કરે છે.તે દલીલ કરે છે કે જો પ્રભુને એના દ્વારા કરવામાં આવેલી વિધિ નામંજૂર હોય તો તેને અને તેની દીકરીને એવા અસ્થાઈ પ્રભુ દ્વારા નિયમન થતું સ્વર્ગ નામંજૂર છે.પોતાની દીકરીના મૃત્યુ બાદ ટેસ જ્યારે મેલસ્ટોકના પાદરીને એની દફનવિધિ સંપન્ન કરવા વિનવે છે ત્યારે તે પાદરી એક વેપારીની માફક ટેસે એ પાદરીના વ્યવસાયિક સલાહ-સૂચનો વગર પોતાની દીકરીની નામકરણ-વિધિ કરી હોવાથી એની ખ્રિસ્તી ધર્મ અનુસાર દફનવિધિ સંપન્ન કરવા નકારે છે.ઉપરોક્ત તમામ બાબતોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના સિધ્ધાંતોમાં રહેલી પોકળતા પ્રગટ થયા વિના રહેતી નથી.અને આ જ પાખંડ અને પોકળતાને લીધે જ્યારે એન્જલ કલેર એમના કુટુંબનો પાદરીનો વ્યવસાય સ્વીકારવાને સંમત થતો નથી, ત્યારે તેના પિતા પોતાના દીકરાના ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગેના વિચારો જાણીને ઊંડો આઘાત અનુભવે છે. આથી ધાર્મિક પિતા અને શંકાશીલ દીકરા વચ્ચેના અંતરમાં વધારો થાય છે.એન્જલના પિતા એક યુસ્ત અને ઉમદા પાદરી હોય છે.તેઓ એલેક જેવા વ્યક્તિઓના નૈતિક જીવનમાં સુધારો લાવવાના ગંભીર અને સંનિષ્ઠ પ્રયત્નો પણ કરે છે. એમના ધર્મદાનાં કાર્યો અંગે જરાપણ શંકા સેવી શકાય નહીં.આમ છતાં તેઓ પણ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં રહેલી સંકુચિતતા અને રૂઢિચુસ્તતાનાં શિકાર બન્યાં છે.તેમનું માનસ એ બાબત સ્વીકારી શકતું નથી કે એમની માન્યતાઓ અને વિચારોના દાયરાની બહાર પણ એક અન્ય સાપેક્ષ સત્ય સ્વીકૃત હોય શકે.૧૯મી સદીમાં એક બાજું પરંપરાગત ધાર્મિક માન્યતાઓ તો બીજી બાજું, ઔદ્યોગિકરણ, સાયન્સ અને ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે તે સમયના લોકોની માનસિકતામાં બે વિરોધાત્માસી વલણો

જન્મ્યાં હતા. અને મનુષ્ય એ બે વલણો વચ્ચે દ્વિધા અનુભવતો જોવા મળે છે. આ સંદર્ભે લોપા સન્યાલ નીચેના અવતરણો ટાંકે છે :

“Basil Willey, in Nineteenth Century Studies, states that the central problem of the nineteenth century was the reconciling of destruction with reconstruction, negation with affirmation, science with religion, the head with the heart, the past with the present, order with progress.”^૯

‘જ્યુડ ધ ઓબ્સક્યોર’માં પણ એક તરફ ખ્રિસ્તી ધર્મની રૂઢિચુસ્તતા, તો બીજી તરફ સ્યુ જેવા પાત્રોના ધર્મ અંગેના આધુનિક વિચારો વ્યક્ત થાય છે. જેમ કે સ્યુ એને નોકરીએ રાખનાર મીસ ફોન્ટવેર સાથે એના મામાના મકાનમાં રહે છે. સ્યુની માલકણનો દેખાવ એક સંન્યાસિની જેવો છે. તે એક પાદરીની પ્રૌઢ દીકરી છે જે ગળામાં મણકાની માળા અને ક્રોસ પહેરે છે. એના પિતાના મૃત્યુ બાદ તેને વારસામાં દેવળની સાધન-સામગ્રીની એક દુકાન મળે છે જેનો એણે ઠીક ઠીક વિકાસ કર્યો હોય છે. તે ચુસ્તપણે ખ્રિસ્તીધર્મને અનુસરે છે પરંતુ સ્યુ એટલી ધાર્મિક નથી. સ્યુ વિનસ અને એપોલોની બે મૂર્તિઓ ખરીદે છે પરંતુ તેને તે મીસ ફોન્ટોવરથી છૂપાવીને રાખે છે કારણકે તે પોતાના ઘરમાં અન્ય ધર્મના દેવી દેવતાની મૂર્તિઓને ક્યારે પણ સહન કરી શકે નહિ. એ જ પ્રમાણે સ્યુ પોતાના રૂમમાં એવા પુસ્તકોનું પઠન કરે છે જે એની માલકણને ક્યારે પણ માન્ય હોઈ શકે નહિ. આપણે આગળ જોયું તે પ્રમાણે સ્યુ સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવતી એક આધુનિક યુવતી છે. એના ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગેના વિચારોમાં એક પ્રકારની વિમુખતા રહેલી છે. તે ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓને ‘the demi-gods in Jude's Pantheon’ અને ‘those legendary persons’ તરીકે ઓળખાવે છે. તે એવું માનતી નથી કે લગ્ન એક પવિત્ર ધાર્મિક વિધિ છે. તે વિચારે છે કે પરંપરાગત લગ્નવિધિમાં શા માટે એક સ્ત્રીએ જ અન્ય કોઈને સમર્પિત થવું જોઈએ-શું વરને કન્યાની જરૂર નથી ? એ એવી માન્યતાની વિરોધી છે કે સ્ત્રી પુરુષ કરતા કોઈપણ રીતે ઉતરતી કક્ષાની છે. તે માને છે કે એક પુરુષને પોતાની કન્યા પસંદ કરવાનો જેટલો અધિકાર છે એટલો જ અધિકાર એક સ્ત્રીને પોતાના

જીવનસાથી નક્કી કરવાનો છે. પરંતુ પરંપરાગત લગ્નવિધિમાં એક સ્ત્રીને એક ગધેડી કે બકરીની માફક પુરૂષને સોંપી દેવામાં આવે છે. વિક્ટોરિયન સમાજમાં જોવા મળતા પરંપરાગત અને આધુનિક વલણો વિશે જેરોમ એચ.બકલી જણાવે છે :

“Any cultural period suffers distortion from a generalized indictment, however speciously formulated. But the outlines of the Victorian era blur beyond recognition in the confusion of contradictory charges. The Victorians, we are told, were " a poor, blind, complacent people" ; yet they were torn by doubt, spiritually bewildered, lost in a troubled universe. They were crass materialists, wholly absorbed in the present, quite unconcerned " with abstract verities and eternal values"; but they were also excessively religious, lamentably idealistic, nostalgic for the past, and ready to forego present delights for the vision of a world beyond.”^{૧૦}

હાર્ડીની નવલકથાઓમાં એન્જલ કલેર અને સ્યુ જેવા અપવાદરૂપ પાત્રો છે, જે ધર્મ વિષે પોતાના સ્વતંત્ર વિચારો ધરાવે છે અને તે પ્રમાણે જીવન જીવવાનો વ્યર્થ પ્રયત્ન કરે છે. આ સિવાયના મોટાભાગના વેસેક્સના ગ્રામજનો ધર્મ અંગે કશી શંકા-કુશંકા કર્યા વિના સામાન્ય જીવન જીવે છે. તેઓ સહજપણે ચર્ચની મુલાકાત લે છે. ઘણીવાર તેઓની ચર્ચની મુલાકાત ધાર્મિક કરતા સામાજિક વધુ લાગે છે. ધર્મ જાણે કે તેમના સામાજિક-સાંસ્કૃતિક માળખાંના જ એક ભાગ તરીકે આગળ આવે છે. આપત્તિના સમયે પણ તેઓ પ્રભુને યાદ કરે છે અને પ્રાર્થના કરે છે. એમના રીતિ-રિવાજો, રહેણીકરણી અને માન્યતાઓમાં ધર્મ વણાઈ ગયો હોય છે. મોટાભાગના ગ્રામજનો ધર્મપારાયણ હોય છે અને પ્રભુમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે. ક્યાંક ક્યાંક શ્રદ્ધા છે તો ક્યાંક ક્યાંક અંધશ્રદ્ધા પણ જોવા મળે છે. જેમ કે ટેસની માતા જોન ડબ્લીઝિલ્ડને જ્યોતિષે કહેલા શબ્દોમાં શ્રદ્ધા છે કે ટેસ ડ'અર્બરવિલ્સ કુટુંબના સંપર્ક થકી કોઈ ઉચ્ચ ખાનદાનના નબીરા સાથે લગ્ન કરશે. ટોલબોથસ ડેરીમાં જ્યારે માખણ ઉપર આવતું નથી ત્યારે ત્યાંના લોકો એવું વિચારે છે કે કોઈકે જાદુ-ટોણાં કર્યા હોવાં જોઈએ અથવા

ડેરીમાં કોઈક પ્રેમમાં પડ્યું હોવું જોઈએ.તેઓ એ જાદુ-ટોણાંને બિનઅસરકારક બનાવવા માટે કોઈક જાદુગરની શોધની વાતો કરે છે ત્યારે એક વ્યક્તિ વિધાન કરે છે :“But there's no such genuine folk about nowadays.”જ્યારે ટેસ અને એન્જલ લગ્ન બાદ ડેરી છોડી હનીમૂન માટે ઉપડે છે ત્યારે એક કૂકડો બોલે છે તે વખતે ત્યાં હાજર રહેલ વ્યક્તિઓમાંનો એક કહે છે : ‘That's bad.’ ખુદ ટેસ પણ એ સમયે કૂકડાના બોલવાથી વ્યથિત થાય છે અને પોતાના પતિને કહે છે કે એ શુભ પ્રસંગે એને કૂકડાંનું બોલવું પસંદ પડ્યું નથી.કૂકડો ફરી બોલે છે ત્યારે ડેરીમેન ક્રિક કહે છે : “Now, to think U' that just today! I've not heard his crow of an afternoon all the year afore.”^{૧૧} ટૂંકમાં કસમયે કૂકડાંનું બોલવું અશુભ માનવામાં આવે છે. ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં પણ આપણને વેસેક્સના ગ્રામજનોમાં પ્રવર્તમાન અંધશ્રદ્ધાનો ખ્યાલ આવે છે. તેઓ ભૂત અને ડાકણ જેવી સર્વસામાન્ય માન્યતાઓ ધરાવે છે. સુસાન નનસય માને છે કે યુસ્ટેસીયા ચૂડેલ છે તેથી તે તેને ચર્યમાં સોંચ ભોંકે છે અને ત્યારબાદ તેનું મીણનું નાનું પૂતળું બનાવી તેની ઉપર પીન ચોંટાડી એને આગમાં ઓગાળે છે અને બીજી બાજું મનમાં પ્રાર્થના ગણગણે છે.સુસાન આ પ્રમાણેની વિધિ એટલા માટે કરે છે કે જેથી યુસ્ટેસીયા મૃત્યુને ભેંટે અને સંજોગવસાત્ થોડાં સમય પછી યુસ્ટેસીયા ખરેખર મૃત્યુ પામે છે અને સુસાનની અંધશ્રદ્ધાને આધાર મળે છે. ‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’માં પણ એલિઝાબેથ એન્ડોફિલ્ડ નામની કહેવાતી ચૂડેલ વાર્તામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. જ્યોફ્રે દ્વારા ડીકના અસ્વીકારના મહિના બાદ ફેન્સી યેલબરીવુડથી મેલસ્ટોક પાછી ફરી હોય છે. માર્ગમાં વરસાદ પડે છે અને વાવાઝોડું ફૂંકાય છે.તેથી એક કોટેજમાં આશરો લે છે. તે કોટેજમાં ગામની એક ચૂડેલ રહેતી હોય છે. તે ચૂડેલ ફેન્સીને તે બારણાં ઉપર ટકોરા મારે તે પહેલાં જ અંદર આવવા જણાવે છે.ફેન્સી અંદર પ્રવેશે છે.એલિઝાબેથ ગામમાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનું પાત્ર છે. તે એકાકી જીવન જીવે છે અને તે ક્યારે પણ ચર્યની મુલાકાત લેતી નથી.તે એક લાલ રંગનો લાંબો ઝભ્ભો અને ટોપી પહેરે છે. લોકો માને છે કે તે ચૂડેલ છે અને કોઈ ઉપર મેલી વિદ્યા અજમાવી શકે

છે. એલિઝાબેથને ફેન્સી કંઈક કહે તે પહેલાં જ એના મનની મૂંઝવણનો ખ્યાલ આવી જાય છે કે એના પિતાને માન્ય નથી કે ફેન્સી એના પ્રેમી ડીક સાથે લગ્ન કરે. ફેન્સી એલિઝાબેથને એની એ સમસ્યાનો ઉકેલ સૂચવવા માટે વિનંતી કરે છે. ચૂડેલ ફેન્સીને કહે છે કે તે તેને એના પિતાનું હૃદયપરિવર્તન થાય એવો જાદુ શીખવશે. ફેન્સી ચૂડેલને પૂછે છે કે એ જાદુની એના પિતા ઉપર કોઈ આડઅસર તો ન થાય ને? ચૂડેલ એની ના પાડે છે.ત્યારબાદ તે ફેન્સીને તેણે કરવાની વસ્તુઓની યાદી આપે છે, અને એને વચન આપે છે કે જો ફેન્સી એના કઠ્ઠા મુજબ કરશે તો તેને જરૂરથી સફળતા મળશે.વરસાદ અને વાવાઝોડું અટકતા ફેન્સી ચૂડેલની વિદાય લે છે અને પોતાના માર્ગમાં આગળ વધે છે.

ફેન્સીની આ ચૂડેલ સાથેની મુલાકાત વાર્તામાં મહત્વનો વળાંક લાવે છે. ફેન્સી ચૂડેલની સલાહ પ્રમાણે ભૂખ હડતાલ ઉપર ઉતરે છે.એના પિતાને એની દીકરીની ચિંતા થાય છે, એનું હૃદયપરિવર્તન થાય છે અને તે ફેન્સીને પોતાની પસંદગીના યુવાનને પરણવાની મંજૂરી આપે છે.આમ જે નવલકથા કરૂણાંતિકામાં પરિણમી હોત, તે એલિઝાબેથની દરમિયાનગીરીથી સુખાંતમાં પરિણમે છે.‘ધ વુડલેન્ડર્સ’માં પણ ગ્રામજનો માને છે કે ડૉક્ટર ફીઝપીઅર્સ મેલીવિદ્યાનો અભ્યાસ કરે છે તથા એને ભૂત-પિશાચની સાથે સારું બને છે. આમ, થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ધર્મનું જે નિરૂપણ થયું છે એમાં આપણને ક્યાંક આધુનિકતા, ક્યાંક શ્રદ્ધા તો ક્યાંક અંધશ્રદ્ધાના દર્શન થાય છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ધર્મ :

ગ્રામજનો એમના સંઘર્ષમય જીવનમાં અનેક પ્રકારની વેદનાઓ-યાતનાઓમાંથી પસાર થાય છે.આ દરેક વિષમ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે એમને જો કોઈ મનોબળ પૂરું પાડતું હોય તો, એ છે એમનો ધર્મ પ્રત્યેનો અનુરાગ અને આસ્થા. ઘણીવાર એમની ધર્મમાં શ્રદ્ધા એ સ્તરે અંધશ્રદ્ધામાં પરિણમે છે કે જીવનના મહત્વનાં નિર્ણયો અને પરિણામો તેઓ દેવી-દેવતાઓની ઈચ્છા

માની સ્વીકારી લે છે.ગ્રામ્યજીવન ઉપર જોવા મળતા ધર્મના પ્રભાવ વિશે ડૉ. ઉત્તમભાઈ પટેલ લખે છે :

“ધાર્મિક સંદર્ભમાં આસ્તિકતાનો અર્થ છે-ધાર્મિક આસ્થા। ગાંવકે સામાજિક જીવન પર ધર્મનો ગહન પ્રભાવ છે। ધર્મ અને વ્યવસ્થિત જીવન નો માર્ગ પ્રશસ્ત કરતા છે। તથા અને અલૌકિક શક્તિને પ્રતિ વિશ્વાસ જગાતા છે। કૃષક-જીવનનો કોઈ અંગ એવો નહીં છે જો ધર્મને રંગમાં રંગા ન હોય। અને પારિવારિક જીવન, સામાજિક જીવન એવમ આર્થિક જીવન સર્વોચ્ચ ધાર્મિક ભાવનાને પરિચાલિત હોય છે।”^{૧૨}

મડિયાને એમની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની ધર્મમાં શ્રદ્ધા અને અંધશ્રદ્ધાનું તાદૃશ ચિત્રણ કર્યું છે જે હવે આપણે નિહાળીએ.

‘વ્યાજનો વારસ’ નવલકથામાં મડિયાને ભારતીય સંસ્કૃતિનું જીવનદર્શન રજૂ કર્યું છે. અને એ જીવનદર્શનનો મૂળભૂત સ્ત્રોત છે ઉપનિષદ, ભગવદ્ગીતા-ધર્મ-એનું જીવનદર્શન એ જ ભારતીય સંસ્કૃતિના પાયો છે. વિમલસૂરી કહે છે તેમ,

“ધન, લક્ષ્મી, સંપત્તિ કે સામ્રાજ્ય એ બધાં ઉપર કોઈ વ્યક્તિનો હક્ક ન હોઈ શકે. એની સાચી માલિકી તો લોકોની છે...લોકબ્રહ્મની છે.”^{૧૩} લક્ષ્મી વિશેનું આ જીવનદર્શન આ નવલકથાના કેન્દ્રમાં છે. લક્ષ્મીની ચંચળતા તો લેખકે આ નવલકથામાં કરી જ છે, પરંતુ એ લક્ષ્મીનો સાચો ઉપભોગ તીર્થરૂપ વ્યક્તિઓ દ્વારા એક માત્ર સમાજ જ કરી શકે. આ ભારતીય સંસ્કૃતિની ઉદાત્ત ભાવનાને એમણે પાત્રો, પ્રસંગો દ્વારા ચરિતાર્થ થતી બતાવી છે.

આ નવલકથાનો નાયક છે આખો સમાજ, અને નાયિકા છે લક્ષ્મી. આ કૃતિમાં સાત સાત વાર થતા હાથબદલાનું ચિત્રણ કરીને લેખકે વ્યાજ-સંપત્તિની ચંચળતા સિધ્ધ કરી છે. લોકોના પરસેવાની કમાણી આભાશાના ઘરમાં એકઠી હતી. એ વ્યાજ-લક્ષ્મીના આભાશા માત્ર સંગ્રહક હતા. ચંચળ લક્ષ્મી એને માત્ર કેદ કરનાર પર રીઝતી નથી, ન પોતે ખાય, ન કોઈને ખવડાવે, એવા

આત્માશાને ત્યાં કેદ રહેવાનું એને ગમતું નથી. આત્માશાની તિજોરીમાં ગૂંગળાતી લક્ષ્મીએ રિખવને હાથે મોજશોખ, વૈભવ વિલાસમાં-એના જ અંગત ભૌતિક સુખ-ઉપભોગમાં વપરાવાનું પસંદ કર્યું.પરંતુ અતિલક્ષ્મી અનર્થ પણ ઓછો કરતી નથી.એ વૈભવવિલાસને જ કારણે રિખવનું કરપીણ ખૂન થાય છે.આત્માશાને એની પોતાની સગી બહેને જ અફીણ પાઈને મારી નાખ્યાં. લક્ષ્મીને સંઘરનાર, ને એને વેડફનાર બેઉની લક્ષ્મીએ દુર્દશા કરી.એ લક્ષ્મીનો આંધળો મોહ રાખી કાવતરા કરનારી અમરત અંતે ગાંડી થઈ ગઈ.લોભિયો અને લાલચુ ખૂની ચતરભજ એ લક્ષ્મીના મોહમાં જ તારાજ થયો, એ અંતે ભીખ માંગતો થઈ ગયો.અંતે અમરતના દીકરા દલુની ઉદરતાને કારણે રિખવની પત્ની સુલેખા એ સંપત્તિની સ્વામિની થઈ. સુલેખાએ પોતાના ઉદાત્ત આચરણ અને ધર્મનિષ્ઠાથી રિખવ-એમીના સંબંધથી જન્મેલાં અનોરસ બાળક છોટે મહંતના હાથે એ સંપત્તિ લોકબ્રહ્મ સુધી પહોંચાડી દીધી. લોકોના પ્રસ્વેદમાંથી ઉદભવેલી લક્ષ્મી અંતે લોકોના જ કલ્યાણાર્થે લોકો સુધી પહોંચી ત્યારે જ તેને જંપ થયો.

આમ, મડિયાના આ જીવનદર્શનનો મૂળભૂત સ્ત્રોત ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઉપનિષદ, પુરાણો વગેરે છે.પાત્રોના વાણી-વર્તન દ્વારા લેખકનું આ જીવનદર્શન કૃતિમાંથી વ્યંજિત થાય છે. વ્યાજનો સાચો વારસ વ્યક્તિ કે સમષ્ટિ? - એ સનાતન સમસ્યાનો પ્રત્યુત્તર આ નવલકથા આપે છે.ભારતીય ધર્મ અને સંસ્કૃતિમાં સંપત્તિના સ્વામી નહિ, સેવક પણ નહિ, સંગ્રહ કરનાર પણ નહિ, વેડફનાર નહિ, લાલસા રાખનાર નહિ થવાનો પ્રબોધ કર્યો છે.સંપત્તિના ભવ્યોદાત્ત રખેવાળ બની જનસેવા એ જ પ્રભુસેવાના મંત્રને સાર્થક કરવાનો જ પ્રબોધ આ દેશમાં થતો આવ્યો છે.‘વ્યાજનો વારસ’ નવલકથામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની આ સુગંધ સમાયેલી છે.

‘આલા ધાધલનું ઝિંઝાવદર’માં લેખકે જૈનધર્મના વ્રત, નિયમો, આચાર-વિચાર વગેરેનું નિરૂપણ કરીને નવલકથાને એક વિશિષ્ટ પ્રકારના ધાર્મિક પરિવેશમાં પ્રસ્તુત કરી છે.શારદા ઈગ્નેઝને પ્રેમ કરે છે. આ પાત્ર માત્ર શારદાના મનોજગતમાં વિહરે છે, પરંતુ ક્યારે પણ નવલકથામાં સદેહે

પ્રત્યક્ષ પ્રસ્તુત થતું નથી. શારદાના પ્રેમી ઇગ્નેઝનું આ પ્રકારનું અમૂર્ત પાત્રાલેખન તેમજ ઝિંઝાવદર ગામના અન્ય પ્રેમીઓ જેવા કે દેવાભાભા-ચંપાશેઠણી, રોઝેરિયો-રામી, હરસુર-સજુબાની પ્રેમકથાઓની કૃષ્ણાંતિકા એ બાબત સાબિત કરે છે કે પ્રેમ એ ઝાંઝવાના જળ સમાન છે-એ માત્ર માનવીય મનની ભ્રમણા છે-એ ક્યારે પણ મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કરી ચિત્તને પરમશાંતિ કે સંતોષ આપી શકે નહિ. માટે એની પાછળ પાછળ ભટકવું નિરર્થક છે. ચિત્તની ખરી શાંતિ તો ધર્મના અનુસરણ અને આચરણમાં જ રહેલી છે. આ વિચારથી જ શારદાના ચિત્તમાં અંતે સંસાર પ્રત્યે વિરક્તિ જન્મે છે. આમ છતાં ઉમેદલાલ નામના યુવાન સાથે શારદાએ કમને લગ્ન કરવા પડે છે. સાંસારિક માયાજાળથી દૂર રહેવા માંગતી શારદા, આદીશ્વરદાદાને વાદ્યા વિના પલંગ ઉપર સાથે ન પોઢવાની પોતાને માનતા છે, એવું બહાનું કાઢે છે અને એ રીતે પતિ સાથે સહશયન ટાળે છે. ત્યારબાદ માનતા પૂરી કરવા ગયેલી શારદા, આદીશ્વરદાદાને વંદીને દિક્ષા અંગીકાર કરે છે ને ‘શારદા’ માંથી ‘સુજ્ઞાશ્રી મહાસતી’ બને છે. સંન્યાસ લીધા બાદ પ્રથમ ચાતુર્માસ ગાળવા ‘સુજ્ઞાશ્રી મહાસતી’ ના રૂપમાં રહેલી શારદા આવે છે. અહીં પિતા રોઝેરિયોના હાથે જ પુત્ર ઇગ્નેઝને ગોળી વાગતા એનું મૃત્યુ થયાના સમાચાર સાંભળે છે, ને તત્કાળ સરેલા ‘અરિહન્તદેવ’ શબ્દોની સાથે જ શારદા પણ કાળધર્મ પામે છે. આ નવલકથાની શરૂઆત ઝીઝાવદરના પાદરે પાળિયાઓની વચ્ચે ઊભેલી સુરધનની દેરીમાંથી નદીમાં તણાઈ ગયેલું સિંદૂર રંગ્યા સુરધનના ફળાની શોધથી થાય છે. પાળિયાનો ભારતીય સંસ્કૃતિ અને પરંપરા સાથે અતૂટ નાતો રહેવા પામ્યો છે. આ સંદર્ભે જયમલ્લ પરમાર કહે છે :

“પાળિયાએ લોકસંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ અને ઐતિહાસિક સંશોધનના અભિલેખો છે. અર્ધું લોકસાહિત્ય તો પાળિયા આસપાસ રચાયું છે. એના સંશોધનની તો હજી શરૂઆત જ થઈ છે. પાળિયો હજી લોકસંસ્કૃતિનું જીવંત પ્રતિક છે. હજી જૂના પાળિયાને નૈવેદ્ય ધરાય છે. નવાની સ્થાપના થાય છે ને જેમ એને તેલ-સિંદૂર, ધૂપ-દીપ થાય છે, તેમ ઘણી જ્ઞાતિઓ અને કુળોમાં પરણ્યાં પછી છેડાછેડી

એના શૂરાપુરાના પાળિયે છૂટે છે. પાળિયો એ ભૂતકાળ નથી બની ગયો, પણ લોકજીવનના સંસ્કારમાં હજી એનો પ્રાણ-ધબકાર બોલી રહ્યો છે.”^{૧૪}

‘લીલુડી ધરતી’માં પણ લેખકે ગ્રામજનોની ધર્મમાં આસ્થા, અંધશ્રદ્ધા, માન્યતા અને માનસિકતાનું વિપુલ પ્રમાણમાં વાસ્તવિક નિરૂપણ કર્યું છે. આ તમામ બાબતો એમના આચાર-વિચારમાં એટલી હદે વણાયેલી છે કે તેઓનું આચરણ એમની જીવનશૈલી બની રહેવા પામે છે. ઘણીવાર એના આઘાત-પ્રત્યાઘાત એમના જીવન ઉપર પડે છે.

ગિરનાર પરની કાળકા માતાની સાતમી ટૂંકેથી વર્ષમાં એક જ વાર ગુંદાસર ગામમાં આવતા મેલડીના ઉપાસક ઘૂઘરિયાબાવાનું આગમન થાય છે. વરસાદ પડતો નથી ત્યારે એનું કારણ ઘૂઘરિયોબાવો નીચે પ્રમાણે આપે છે : “તમારા ઉપર તો મેલડી કોપી છે... અને ઈ મેલડીનું મોટું ગુંદાહરની દૃશ્યામાં છે... આખા ગામ પર નહિ, પૂંછ અને મૂંછ .. ઉપર ભાર પડશે.”^{૧૫} આ ઉપરાંત એ જ સવારે પંચકમાં જ પંચાણભાભો મૃત્યુ પામશે. આ સમસ્યાનો ઉકેલ સૂચવતા એ કહે છે કે ઘરની દરેક મોટી વ્યક્તિ દીઠ સવા સવા પવાલું ઘઉંનો ખીચડો રાંધી મેલડીમાની દેરીએ ઝારવી પડશે અને એના કહેવા પ્રમાણે ગુંદાસરના ગ્રામજનો મેલડીનો કોપ દૂર કરવા સાંજે નાળિયેર, ચૂંદડી, મોડિયો વગેરે કાળકામાતાને ધરે છે. જ્યારે ઘૂઘરિયો બાવો ધૂણતો હોય છે ત્યારે ગામનો ઓઘડભૂવો એની બાજુમાં બેસી ડાકલું વગાડતો હોય છે. આ ઓઘડભૂવા વિષે લેખક નીચે પ્રમાણે માહિતી આપે છે.

“આ ઓઘડભાભો ગુંદાસરનો સાર્વજનિક ભૂવો હતો. ગામમાં કોઈને ઝપટ જેવું હોય, કોઈ નવોઢાને એની આગલી શોક નડતી હોય, કોઈને કામણરૂમાણ થયાં હોય, કોઈની સરમાં જિનાત-ખવિસ આવતાં હોય, કોઈના પિતૃઓ રૂઠયાં હોય, કોઈના ઘરમાં રોજ સાપ નીકળતા હોય ત્યારે રતાંધળો ઓઘડભાભો એનું ચાર દાયકાનું જૂનું ડાકલું વગાડતો ને ધૂણનાર માણસને સવાલ-જવાબ કરતો.”^{૧૬}

ગુંદાસર ગામના લોકોમાં એવી માન્યતા હતી કે ઘૂઘરિયા બાવાના શરીરમાં સાક્ષાત મેલડી આવે છે. ગામલોકો વતી ઓઘડભૂવો ધૂણતા બાવાને મેલડીના કોપનું કારણ પૂછે છે, ત્યારે ઘૂઘરિયાળો ઘટસ્ફોટ કરે છે કે “આ ગામે મને અભડાવી છે.”^{૧૭} પ્રશ્નોત્તરી આગળ ચાલે છે: મા ! ચોખ્ખુકૂલ નામ પાડી દીયો. કોણે તમને અભડાવ્યાં ? એ પ્રશ્નોત્તરીના અંતે હાદા પટેલના મૃત પુત્ર ગોબરની ગર્ભવતી પત્ની સંતુ ઉપર ‘અજાણ્યાં ઓધાન’ રહ્યાંનો અને એવી ‘પાપણી’એ પોતાના થાનકને અભડાવ્યાંનો આક્ષેપ થાય છે. પોતાની પવિત્રતા સાબિત કરવા માટે સંતુએ કકળતા તેલની કડાઈમાં પોતાના હાથ બોળવા પડે છે. આ ઉપરાંત ગામમાંથી કોઈ ગૂમ થઈ જાય છે ત્યારે પણ એના સગડ મેળવવા ઓઘડભૂવાનો સંપર્ક કરવામાં આવે છે.

હાદા પટેલના ખેતરમાં એક સતીમાની દેરી આવી છે. હાદા પટેલ વંશપરંપરાગત આ થાનકના ‘ગોઠિયા’ છે. જીવનના તમામ મહત્વના નિર્ણયો અને મનની મૂંઝવણનું નિરાકરણ સતીમા સમક્ષ દાણા જોઈ લાવે છે. ગામના લોકો સામાન્ય રીતે સંતાન સુખાર્થે સતીમાની માનતા રાખતા અને એ ઈચ્છા પૂર્ણ થતા થાનકમાં પોતે માનેલી માનતા મુજબ છત્તર ચઢાવતા.

સંતાનવિયોગમાં સંતુ ગાંડી થઈ જાય છે ત્યારે લોકો માને છે કે તેને માથે માતાના રથ ફરી ગયા છે તો કોઈક માને છે કે એના વેરીએ જ નજર નાંખી છે અને કોઈની ઝોડઝપટમાં આવી ગઈ છે. હરખ અને ઉજમને અજવાળી કાકી ઉપર વહેમ જાય છે, કારણકે અજવાળીની મા લખુ મેલીવિદ્યા જાણતી હતી અને તેથી જ તે મા પાસે વારસામાં મેલીવિદ્યા શીખી હોવી જોઈએ. જ્યારે ઓઘડભૂવો પણ ગાંડો થઈ જાય છે ત્યારે પણ ગામલોકો આવા જ તર્ક-વિતર્ક કરે છે.

પૂરાં બાર વર્ષ પછી પણ દેવશી પાછો ન આવતા તે મરી પરવાર્યો છે એમ માની એના નામના અડદના પૂતળાંને અગ્નિદાહ આપવામાં આવે છે અને તેનું શ્રાધ્ધ પણ કરવામાં આવે છે. આકાશમાં અષાઢી બીજ ઊગે છે. એના દર્શન કરવા ગામ આખું પાદરમાં ઉમટે છે. ગામના અનુભવી ડોસાંડગરાં જિજ્ઞાસાથી ‘બીજમાવડી’ના દર્શન કરવા બહાર નીકળે છે. ચંદ્રનું ડાબું પાંખિયું

ઊંચુ છે કે જમણું પાંખિયું, એનું અવલોકન કરવામાં આવે છે તેમજ નક્ષત્રોની સ્થિતિ સાથે એનો મેળ મેળવી જાણકાર નીચે પ્રમાણે આગાહી કરે છે.

“ઓણ સાલ તો છપનિયાનેય આંટે એવો કાળ પડશે !”^{૧૮}

ગામ આખું ઉઘાડે પગે અને ઉઘાડે માથે મેઘરાજાના મનામણાં કરવા ઓઝત કાંઠે એકઠું થાય છે. પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવે છે, રામધૂન ગાજે છે, અને ભજનો ગવાય છે.

‘વ્યાજનો વારસ’માં માનવંતીને ઘણા વર્ષો બાદ સંતાન અવતરતા દ્વેષી અને ઈર્ષાળુ જીવણ તેને જોવા માટે આવે છે ત્યારે માનવંતીની નાણંદ અમરત વહેમ સેવે છે :

“કાળમૂઝો જીવણો ઘરમાં અડદના બાકળા તો નથી વેરતો જતો ને? ઘરના બારસાખ ઉપર ક્યાંક મંતરેલા દોરાધાગાંતો નથી બાંધી જતો ને ?”^{૧૯} તો તો બાળકનું મૃત્યુ નીપજે ! તેથી અમરત ડાબલીમાંથી ચીથરી કાઢીને એમાં છૂપાવેલ સાત ગાંઠવાળો દોરો લઈને ઓસરીની બારસાખને ટોડલે બાંધે છે. જેથી બારસાખે કોઈએ મંતરેલા દોરાં-ધાગાં બાંધ્યા હોય કે ઘરમાં અડદના દાણાં ફેંક્યા હોય તો પણ તેની કશી જ વિપરીત અસર ન થાય. આમ પણ અમરત માનતી હતી કે માનવંતી ભાભીની કૂખ સીવી લેનાર બીજું કોઈ નહિ પણ કાળમુખી જીવણશાની વહુ રળિયાત જ હતી. અમરતને વધુમાં ડર છે કે માનવંતીને લાંબા સમય પછી પુત્રજન્મ થયો છે તેથી કદાચ એ અભિમાનમાં ફુલાઈ જાય અને એના નસીબમાં પુત્ર ન સમાય. તેથી તે ‘જરા હાસ્યાસ્પદ લાગે એવી પણ ઘણી ભાવનાસૂચક વિધિ’ કરે છે. ફળિયાની ગમાણને ખૂણે જરા ઉકરડાં જેવું હોય છે ત્યાં બાળકને ક્ષણ માટે સૂવડાવીને સવા પવાલું જુવાર ત્યાં મૂકીને બદલામાં બાળકને પાછું ઉપાડી લે છે. ‘આ તો અમને ઉકરડેથી રતન જડયું છે બાઈ!’^{૨૦} એમ બોલતી અમરત હાથમાં બાળકને લઈને માનવંતીના ખોળામાં મૂકે છે.

મડિયા એમની નવલકથાઓમાં ગ્રામજનોની શ્રદ્ધા, અંધશ્રદ્ધાનું નિરૂપણ કરે છે તો ‘શેવાળના શતદલ’ જેવી નવલકથામાં શક્તિ સંપ્રદાય અને મહંત ઋષિકેશજીના આશ્રમોમાં ધર્મની આડમાં આચરવામાં આવતા વ્યભિચાર અને વિકૃત વૃત્તિઓને પણ ખુલ્લી પાડે છે. આવા સંપ્રદાયોમાં

ગ્રામજનો વિશેષ તો શ્રમજીવી કોમો અંધશ્રધ્ધાભેર જોડાય છે અને મહંતોની મનોવિકૃતિઓનો ભોગ બને છે. ભારતના ધાર્મિક પરિવેશનું આ પણ એક કદરૂપું પાસું છે જેના ઉપર મડિયા પ્રકાશ પાડયા વિના રહેતા નથી.

(૨) મેળાઓ અને ઉત્સવો

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો :

હાર્ડીએ એમની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન એમના વતન ડોરસેટના ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ઉજવાતા ઉત્સવો અને મેળાઓ નિહાળ્યા હતાં. એ ઉત્સવો અને મેળાઓએ એમના બાળમાનસ ઉપર એક રંગીન અને કાલ્પનિક દુનિયાની ભાત તૈયાર કરી હતી અને એ અવિસ્મરણીય ભાત એમની નવલકથાઓમાં વેસેક્સના ગ્રામ્યજીવનના એક પાર્શ્વભૂ તરીકે આવે છે. એ ચમત્કારિક અને ચળકતા પાર્શ્વભૂમાં વેસેક્સના ગ્રામજનો ઉત્સવો ઉજવે છે, મેળાઓમાં મહાલે છે, અને આનંદપ્રમોદ કરે છે. ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ઉજવાતા આ પ્રકારના મેળાઓ અને ઉત્સવો એમને એમના કઠોર અને સખત પરિશ્રમથી ભરેલા જીવનમાં રાહત અને તાજગી પૂરાં પાડે છે. મનોરંજન ઉપરાંત આ પ્રકારના મેળાઓમાં ધંધાકીય લેવડદેવડ, રોજગારી, ખરીદ-વેચાણ જેવા અન્ય હેતુઓ પણ સિધ્ધ કરવામાં આવે છે. અઠવાડિયાના એક દિવસે કોઈ ગામમાં ભરાતા આ પ્રકારના મેળાઓ અંગ્રેજીમાં ‘weekly fair’ તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે ગુજરાતીમાં એને માટે ‘હાટ’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. એસ. પી. પુનાલેકર ગ્રામ્યવિસ્તારોમાં ભરાતા હાટના ઉદ્ભવ વિશે વિશેષ માહિતી આપતા જણાવે છે :

“વેપારીઓ ઉપરાંત કેટલાંક કારીગરો પણ આદિવાસીઓના ગામડાંઓમાં જતા. અંદરના ભાગમાં આવેલા આ વિસ્તારોમાં તેઓ બળદગાડાંમાં અથવા પગે ચાલીને જતા. આ જનારાઓ નાના શહેરના અથવા વિકસિત ગામડાંના રહીશો હતા. મીઠું, મસાલાં, કાપડ અને ધાતુનાં ઘરેણાં જેવી વસ્તુઓ તેઓ આદિવાસી પ્રદેશમાં ધંધો કરવા લઈ જતા. ત્યાં જઈને આ વેપારીઓ આ વસ્તુઓનો સોદો અનાજ, ફળો, વન્ય પેદાશો તથા કેટલીક વાર પક્ષીઓના બદલામાં કરતા. અંદરના

પ્રદેશના આદિવાસીઓ તેમજ આ વેપારીઓ વચ્ચે નાણાંનો વ્યવહાર ન હતો.આ થઈ લગભગ ૧૫૦-૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની વાત.

જેમ જેમ વર્ષો વીતતા ગયા તેમ તેમ આ ફેરી ફરનારા વેપારીઓ અને કારીગરો ઉપર વધારે ને વધારે આધાર રાખતા થયા.પોતાની ખેતપેદાશો અને વન્યપેદાશો ખરીદે એવા કોઈકની આ આદિવાસીઓને પણ જરૂર હતી જ.જયારે આ અવલંબન વધ્યું, જયારે આ વેપારીઓને લાગ્યું કે પોતાના રોકાણનું અને પ્રયત્નોનું સારું વળતર મળે છે ત્યારે આ વેપારીઓ અને આદિવાસીઓની પરસ્પરની જરૂરિયાતને સંતોષનારા હાટ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. આ ફેરી કરનારા વેપારીઓ અંદર અંદર ભેગાં થયા અને કોઈ એક ચોક્કસ ગામમાં અઠવાડિયાના કોઈ એક ચોક્કસ દિવસે મળવાનું નક્કી કર્યું.”^{૨૧}

કેસ્ટરબ્રીજમાં અઠવાડિયાના દર શનિવારે હાટ ભરાય છે.આસપાસના ગ્રામ્યવિસ્તારના તમામ ખેડૂતો આ હાટમાં ભેગાં થાય છે.આ હાટમાં તેઓ ધંધાકીય ચર્ચાઓ કરે છે, એમના પાકના નમૂનાઓ એકબીજાંને બતાવે છે, ખરીદ-વેચાણમાં રકઝક કરે છે.કૃષિ-વિષયક માહિતી અને સમાચારની આપલે માટે આ હાટમાં હાજરી આપવી અનિવાર્ય બને છે. બાથશેબા અને બોલ્ડવુડ પણ દર શનિવારે આ હાટમાં અચૂકપણે હાજર રહે છે.આ જ કૃતિમાં અન્ય એક વિશિષ્ટ પ્રકારના મેળાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જે વર્ષમાં એક જ વાર કેસ્ટરબ્રીજમાં ભરાય છે.આ મેળો ‘hiring fair’ તરીકે ઓળખાય છે.જેમાં તમામ પ્રકારના મજૂરો અને કારીગરો પોતપોતાના કાર્ય અને કાર્યક્ષમતા પ્રમાણેની રોજગારી મેળવવા ભેગાં થાય છે. ગ્રીનહીલ ખાતે એક ‘sheepfair’ તરીકે ઓળખાતો અન્ય એક વાર્ષિક મેળો ભરાય છે.આ મેળામાં ઘેટાંઓનું ખરીદ-વેચાણ થાય છે. આ મેળામાં દૂર દૂરના અંતરેથી ભરવાડો પોતાના ઘેટાંઓના ટોળાં સાથે ઉમટી પડે છે.આ મેળામાં શિંગડાવાળા, શિંગડા વગરના, લાલ, કથઈ એમ તમામ પ્રકારની નસલના ઘેટાંઓ મળી રહે છે. ભિન્નભિન્ન પ્રકારના રૂપરંગ ધરાવતા ઘેટાંઓ ભેગાં થતા એ મેળામાં એક રંગીન અને અદ્ભૂત દૃશ્ય

ખડું થાય છે. મેળાઓ ઉપરાંત કૃષકોના ઉત્સવો અને રીત-રિવાજોનું વર્ણન પણ હાર્ડી આ કૃતિઓમાં કરે છે. જેમકે ઘેટાંઓનું ઊન ઉતાર્યા બાદ ખેતરના માલિક દ્વારા મજૂરોના મનોરંજન માટે એક મિજબાનીનું આયોજન કરવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે કાપણી પૂરી થયા બાદ પણ નૃત્યનો કાર્યક્રમ રાખવામાં આવે છે અને મિજબાની ગોઠવવામાં આવે છે. ‘ક્રિસમસ પાર્ટી’ પણ વેસેક્સના ગ્રામ્યપરિવેશનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. આ પાર્ટી દરમિયાન ગ્રામજનો ગીત ગાય છે, નૃત્ય કરે છે, એ દારૂની મહેફિલોમાં આખા વર્ષનો થાક ઉતારે છે. ‘ધ રીટર્ન ઓફ ધ નેટીવ’માં ‘ગાય ફોક્સ ડે’ નામના તહેવારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એ તહેવારની રીતે એગ્ડન હીથના લોકો ઝાડી-ઝાંખરાની થપ્પીઓ ગોઠવી એને સળગાવે છે. આ પ્રકારની હોળી એગ્ડન હીથના અન્ય વિસ્તારોમાં પણ સળગતી જોવા મળે છે. એ હોળીના આધારે એ કયા વિસ્તારમાં સળગે છે એ પણ નક્કી કરી શકાય છે. ‘Gun powder plot’ ની સ્મૃતિમાં આ પ્રકારની હોળી સળગાવવાનો એગ્ડન હીથ ઉપર રિવાજ છે. પરંતુ આ રિવાજ ડૂઈડ અને સેક્સન આચાર-વિચાર સાથે પણ સંબંધ ધરાવે છે. તેમજ દુઃખ અને મૃત્યુના દૂત સમા શિયાળા સામે માનવીના વિરોધ અને વાંધાના પ્રતિક તરીકે પણ આ હોળી સળગાવવામાં આવે છે. ‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’માં મારલોટ ગામના જંગલો ધીમે ધીમે નાશ પામી રહ્યા હતાં. પરંતુ કેટલીક જૂની પ્રથાઓ અને પરંપરાઓ ચાલુ રહેવા પામી છે. જો કે તેમાં પણ થોડાં ઘણાં પરિવર્તનો આવ્યા છે. જેમ કે ‘The May Day’ નામનો ઉત્સવ હવે ‘Club-walking’ ના નામે ઉજવાય છે. આ ઉત્સવ સામાન્ય રીતે યુવાનો માટે વધુ રસપ્રદ સાબિત થાય છે. ગામની યુવાન કન્યાઓ એક સરઘસ કાઢે છે અને એમાં નૃત્ય કરતા કરતા આગળ વધે છે. એ નૃત્યમાં માત્ર ગામની કન્યાઓ જ ભાગ લે છે. ‘મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’માં એક ‘national event’ની વાત આવે છે, જેમાં સમગ્ર નગરના લોકો ઉત્સાહભરે ભાગ લેવાના હોય છે. હેન્યાર્ડ આ ઉત્સવની ઉજવણી પાછળ પુષ્કળ પૈસા ખર્ચે છે અને એની તડામાર તૈયારી શરૂ કરે છે :

“He advertised about the town, in long posters of a pink colour, that games of all sorts would take place here; and set to work a little battalion of

men under his own eye. They erected greasy-poles for climbing, with smoked hams and local cheese at the top. They placed hurdles in rows for jumping over; across the river they laid a slippery pole, with a live pig of the neighbourhood tied at the other hand, to become the property of the man who could walk over and get it. There were also provided wheelbarrows for racing, donkeys for the same, a stage for boxing, wrestling, and drawing blood generally; sacks for jumping in. Moreover, not forgetting his principles, Henchard provided a mammoth tea, of which everybody who lived in the borough was invited to partake without payment. The tables were laid parallel with the inner slope of the rampart, and awnings were stretched overhead.”²²

હાડીની નવલકથાઓમાં આવતા મેળાઓ અને ઉત્સવો સામાન્ય ગ્રામજનોના સમૂહ માટે માત્ર મનોરંજનનું માધ્યમ પૂરું પાડે છે. પરંતુ આ મેળાઓ અને ઉત્સવોમાં બનતી ઘટનાઓ નવલકથાની વાર્તામાં અને મુખ્ય પાત્રોના જીવનમાં મહત્વના વળાંકો લાવે છે. જેમ કે ચેસબરોમાં ટેસની બહેનપણીઓ એમના મિત્ર સાથે નૃત્યમાં રોકાતા અને મોડી રાત્રે અન્ય યુવતી સાથે ટેસનો ગંભીર ઝઘડો થતાં એણે એલેક સાથે ઘરે પાછા ફરવું પડે છે. અને માર્ગમાં એલેક એકલતાનો લાભ લઈ ટેસ ઉપર બળાત્કાર કરે છે. વેડન-પ્રાયરના મેળામાં હેન્ચાર્ડ રમનું સેવન કરે છે અને નશામાં ધૂત બની ન્યુસનને પોતાની પત્ની સુસાન વેચી દે છે. કેસ્ટરબ્રીજની હાટમાં બાથશેબા પ્રથમવાર બોલ્ડવુડને જુએ છે અને બોલ્ડવુડે એની હાજરીની નોંધ ન લેતા એનો અહમ ઘવાય છે. ‘ગ્રીનહીલ’ ખાતે ભરાયેલા ‘sheep- fair’ ના એક સરકસમાં મૃત મનાતો ટ્રોય પાછો ફરે છે. સરકસમાં જ્યારે એ છૂપાવેશે ખેલ કરતો હોય છે ત્યારે પેનીવેઝ એને ઓળખી જાય છે. ક્રિસમસ પાર્ટીમાં બોલ્ડવુડ ટ્રોયને ઠાર મારે છે. એક ઉત્સવની ઉજવણીમાં ભાગ લેવા યુસ્ટેસિયા ઈસ્ટ એગડન જાય છે જ્યાં એની મુલાકાત વિલ્ડીવ સાથે થાય છે. તે યુસ્ટેસિયાને પેરીસ લઈ જવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરે છે અને એ

લાલચે યુસ્ટેસિયા વિલ્ડીવ સાથે ફરી સંડોવાય છે.રીડલમેન યુસ્ટેસિયાને વિલ્ડીવની સંગાથે ઘરે પાછી ફરતા જોઈ જાય છે. હાડીની નવલકથાઓમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો એ રીતે રજૂ થાય છે કે જેને માટે ગ્રામજનો અદમ્ય આકર્ષણ અનુભવે છે. ભલે ને પછી એ આકર્ષણ કોઈ અકસ્માતમાં પરિણમે. ઉપરોક્ત તમામ ઘટનાઓ હાડીના પાત્રોના જીવનમાં ગંભીર અકસ્માતો સર્જે છે. વધુમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો માત્ર રંગીન પાર્શ્વભૂ તરીકે ન આવતા મુખ્ય વાર્તાપ્રવાહના મહત્વના અંગ તરીકે રજૂ થાય છે. સાથે સાથે વેસેક્સની ગ્રામ્યસંસ્કૃતિનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય એ તો ખરું જ.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં મેળાઓ અને ઉત્સવો :

મેળાઓ અને ઉત્સવો લઈને ગુજરાત ખૂબ જાણીતું છે.ગુજરાતની દરેક ઉત્સવો, તહેવારોને ઉજવવાની રીત પણ નિરાળી છે. વર્ષમાં થોડાં થોડાં સમયના આંતરે આવતા ઉત્સવો અને એની સાથે સંકળાયેલા મેળાઓ જનજીવનને ધબકતું રાખે છે.સામાન્ય રીતે જે ઉત્સવો અને મેળાઓ ઉજવવામાં આવે છે એની પાછળ કોઈને કોઈ ધાર્મિક આસ્થા રહેલી હોય છે.તેથી જ મોટેભાગે ગામથી થોડે દૂર કોઈ મંદિર જેવા ધર્મસ્થાનની આસપાસ મેળા ભરાતા હોય છે.આવા સ્થળોએ યોજાતા મેળાઓમાં મોટી જનમેદની ઉમટી પડતી હોય છે. એક પ્રકારની બીબાંઢાળ જીંદગીમાં આવા મેળાઓ લોકો માટે ઉત્સાહ અને ઉમંગ ભરી દેનારા હોય છે. ગુજરાતમાં ગ્રામજનો માટે મેળાનું મહત્વ દર્શાવતા ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી લખે છે :

“આ લોકમેળાઓ ગુજરાતમાં ઠેરઠેર વર્ષોથી ઊજવાતા આવ્યા છે.વર્ષો પહેલાં આજે છે એવા મનોરંજનના સાધનો સહજ-પ્રાપ્ય ન હતાં. વાહન-વ્યવહારનાં સાધનો ન હતા. લોકોને જીવન-જરૂરિયાતની વસ્તુઓનો લાંબો સમય સંગ્રહ કરવાનાં સાધનો પણ ન હતાં એટલે વાર-તહેવારે યોજાતા આવા લોકમેળાઓ એમને મનોરંજન ઉપરાંત હટાણું કરવાનાં સ્થળ, સાધન તરીકે પણ ખૂબ મહત્વના હતા. લોકમેળાનું આ મહત્વ જૂના જમાનામાં જેટલું હતું એટલું હજી પણ રહ્યું

છે.અત્યારે વાહન-વ્યવહારનાં સાધનો-સગવડો વધ્યા છે છતાં ગ્રામપ્રદેશના લોકસમુદાય માટે મેળાઓએ એનું અસલ આકર્ષણ સાચવી રાખ્યું છે.”^{૨૩}

વિવિધ તહેવારોના દિવસોમાં જુદી-જુદી જગ્યાએ મેળાઓ ભરાય છે.વિશેષ કરીને સૌરાષ્ટ્રમાં તો મેળાઓ અને ઉત્સવો ઉજવવાની આગવી પરંપરાઓ ચાલી આવે છે.આવા લોકમેળાઓ અને ઉત્સવોમાં ત્યાંની પ્રજાની સંસ્કૃતિ, જીવનશૈલી વ્યક્ત થતી જોવા મળે છે.ઉત્સવોનું સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય દર્શાવતા ડૉ. અમૃત રાણિંગા લખે છે :

“ગ્રામજીવન સાથે ઉત્સવો ગાઢ રીતે સંકળાયેલા છે. તેના આલેખન દ્વારા ગ્રામસમાજની ભૌગોલિક, સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક વિશેષતાઓ પ્રગટ થાય છે.”^{૨૪}

એ એક એવી ભૂમિ છે જ્યાં કોઈપણ જાતના ભેદભાવ વગર બધાં ભેગાં મળે છે.રાસ, ભજન-કિર્તનની રમઝટ ચાલે, સાધુ-સંતોનો સમાગમ અને સત્સંગ થાય, ત્યાં પ્રેમીજનોના મિલન થાય, જોબન હિલોળે ચડે, લોકજીવનની અનેક કલાઓ ત્યાં જોવા મળે છે.જુદાં જુદાં વિસ્તારના અને વિવિધ કોમના લોકો ભેગાં મળી ઉત્સવની મજા લે છે. તેમાં પ્રસ્તુત થતાં રાસડાં, ભજનો અને દુહા સૌરાષ્ટ્રની સમૃદ્ધ લોકશક્તિનો પરિચય કરાવે છે. પ્રજાની કલાશક્તિ અને લોકસંસ્કારોનું પ્રગટીકરણ આવા મેળાઓમાં થાય છે.પ્રજાનો મિજાજ, રહેણી-કરણી, કલાની સૂઝ વગેરેનો આછેરો પરિચય આપણને આવા મેળાઓ અને ઉત્સવોમાંથી મળી આવે છે.મડિયાએ પણ પોતાની નવલકથાઓમાં હોળી, ભીમ અગિયારસ, ગોકુળ આઠમનો મેળો, વરસી તપના પારણાં, વાવણી, ઉરસ વગેરે મેળાઓ અને ઉત્સવોનું આલેખન કર્યું છે.

‘વ્યાજનો વારસ’ માં લેખક મીંગોળા ગામની ધરતી ઉપર નદીને કાંઠે કબ્રસ્તાન નજીક આવેલી દરગાહના મૌલુશા પીરના ઉરસના દિવસે ભરાતા મેળાનો જીવંત ચિતાર આપે છે.નદીને બન્ને કાંઠે ઘટાટોપ તંબુઓ અને રાવટીઓ ઊગી નીકળે છે. દેશદેશાવરના વેપારીઓ અહીં મેળામાં દુકાનો નાંખે છે.ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાંતના કારીગરો પોતપોતાના કસબની ચીજો અહિં વેચવા આવે છે.

અમદાવાદી રંગરેજો છે, સુરતી જરી ભરતના કસબીઓ છે, લખનૌના ધાતુકામના કરીગરો છે, લાકડાં અને પથ્થરમાંથી કોતરકામ કરનાર શિલ્પીઓ પણ છે. પાટણના પટોળાં, કચ્છની અજરખ, નગરની બાંધણી, શિહોરનાં વાસણો, ધોરાજીના ઢોલિયા મદ્દુધના રમકડાં બધું જ અહિં વેચાવા આવે છે. પીરનો ઉરસ હોવા છતાં હિન્દુ વેપારીઓ અને કારીગરો પણ આમાં હરખભેર ભાગ લે છે. હાથચાલાકી અને જાદુમંતરના ખેલ કરી જાણનાર ગોર બજાણિયો છે, અંગ કસરતના પ્રયોગ કરનાર ખેલાડીઓ છે, તો પક્ષીઓ વગેરેની બોલીની નકલ કરી જાણનાર ઉસ્તાદો પણ છે. મેળામાં એક ખૂણે અઢી ફૂટ ઊંચો પચાસ વરસનો ભિખારી છે, આબેહૂબ માણસ જેવા મોઢાંવાળો એક વાંદરો છે, અને એક છેડે દોઢ માથાવાળો બળદ પણ છે. જેના પગમાં લાખોની મિલકત આળોટે છે એવા લક્ષ્મીનંદનો પણ આ મેળામાં પધારે છે, તો બીજી બાજુ ટૂકડો રોટી માટે કલાકો સુધી ક્વ્વાલીઓના બરાડા ખેંચનાર અંધ ફકીરો પણ આવે છે. નદીને બન્ને કાંઠે ઊભા કરાયેલા તંબુઓમાં ગાયિકાઓના તવાયક ઉતરે છે. દિલ્હી જેટલે દૂર દૂરને સ્થળેથી ખ્યાતનામ ગાયિકાઓ અહિં આવે છે. સામટાં તંબુઓમાંથી સંભળાતા સારંગીના સ્વરો એકરસ થઈને વાતાવરણને આહ્લાદક બનાવે છે. નદીના ખળખળિયા પ્રવાહનો હળવો કલકલ અવાજ પણ આ સારંગી-સૂરો સાથે મૈત્રી સાધી રહે છે. ‘શેવાળના શતદલ’ માં જન્માષ્ટમીના માગનાથના મેળાનું વર્ણન મડિયાએ કર્યું છે :

“ઓઝતને ઉપરવાસ માગનાથનું મંદિર હતું. આ સ્થળ રમણીય હતું એટલા માટે જ નહિ, પણ ત્યાં ત્રણ પંથકનો ત્રિભેટો હતો તેથી આ જગ્યાએ પરાપૂર્વથી મેળો ભરાતો આવતો હતો. ત્રણે પંથકના વેપારીઓ, કારીગરો, કસબીઓ, ગોડ બજાણિયાઓ, નટ-નટવા, બાવાઓ, સાધુઓ, માગણ-ભિખારી તથા અતીત-અવ્યાસગત સહુને આ સ્થળે એકઠાં થવામાં સુગમતા રહેતી અને તેથી જ, આટઆટલા પંથકમાં સાચક અને હજરાહજૂર ગણાતા માગનાથ મહાદેવની છત્રછાયા તળે આ મેળો ભરાતો.”^{૨૫}

“મેળો ઠીકઠીકનો જામ્યો હતો.મેળા માટે નદીનો પટ મોકળો કરી આપવા જ જાણે કે મદમાતી ઓઝતનું વહેણ કમરમાંથી લયકતી સુંદરીની જેમ આછેરો વળાંક લઈ ગયું હતું અને ચક્રચક્રતા વેકરાવાળી હોબ્બેશ જગ્યા ફાજલ પાડી આપી હતી.અહીં તરેહતરેહની ચીજવસ્તુઓની દુકાનો પડી હતી. એક બાજુ ખાણીપીણીની હોટલો નખાઈ હતી, બીજી બાજુએ વિવિધ મનોરંજન પીરસાતું હતું, એમાં વિવિધ ગામોની ભજન મંડળીઓથી માંડીને અર્વાચીન છતાં હજી પ્રાથમિક અવસ્થાના સિનેમાની પણ જોગવાઈ હતી.”^{૨૬}

‘લીલુડી ધરતી’ માં લેખક હોળીના દિવસોમાં રમાતી નાળિયેરની વિવિધ રમતોનું નિરૂપણ કરે છે. ડાબા હાથની મૂઠી વડે નાળિયેર ભાંગવું, પગના ફણા ઉપર નાળિયેર મૂકીને પંદર ઘા એ ગુંદાસરના ઝાંપેથી ઓઝતના ભમ્મરિયા ધૂનામાં નાખી આવવું. નાળિયેર પર છ વાર કોણી મારીને કોપરું કાઢવું, તો એને અધર ઉલાળીને ‘એનો ગોળો રેડવી દેવાની’ છતાં એમાંથી છૂટાં પાડનાર કોપરાંનો ગોટો સાવ અકબંધ રાખવો તેમજ ગામના ઝાંપેથી ઠેઠ ગિરનાર ઉપર આવેલી અંબાજીની ત્રીજી રૂક સુધી ચાર હજાર ઘાએ નાળિયેર પહોંચાડી દેવું વગેરે શરતો અને રમતો ગુંદાસર ગામના લોકો રમે છે. કૃષકો માટે ભીમ અગિયારસનું પર્વ ખાસ મહત્વ ધરાવે છે.આખા ગુંદાસર ગામમાં આ ઉત્સવનો ઉત્સાહ વર્તાય છે. આ દિવસે ખેડૂતો વાડીમાં કોશ માંડતા નથી, કારીગર વર્ગ આ દિવસે દુકાનો ઉઘાડતો નથી કારણકે અષાઢ માસમાં આવતા આ ઉત્સવને ખેડૂતો વરસાદના ઐંધાણરૂપ ગણે છે અને તેથી એ દિવસે લોકો ખેતરમાં નવી વાવાણી માટેના વરસાદની રાહ જોતાં બેસી રહે છે. માત્ર વાર-તહેવારે ઘીનો સ્વાદ ચાખી શકનાર લોકો એ દિવસે પાશેર-દોઢ પાશેર ઘી ગિધાની હાટડીએથી જોખાવી જાય છે અને આખું વર્ષ જુવાર- બાજરા ઉપર જ ગુજારો કરનારા ગરીબો આજે મીઠું ધાન રાંધવા પાલી- બેપાલી ઘઉં ખરીદે છે.

મડિયાની નવલકથાઓમાં પણ મેળાઓ અને ઉત્સવો દરમિયાન કેટલીક મહત્વની ઘટનાઓ બને છે.જેમ કે ‘વ્યાજનો વારસ’માં ઉરસમાંથી પાછાં ફરતા મધરાતે રિખવની હત્યા થાય

છે.માગનાથના મેળામાં કંકુ દુરબીનવાળું સિનેમા જુએ છે. “એ રીતે કંકુના ચિત્તનું માનસશાસ્ત્રીય પરિવર્તન મડિયાએ મેળાના સંદર્ભમાં આલેખ્યું છે. કંકુની આવી ચિત્તાવસ્થાને કારણે દેવશી સાથેના તેના દેહ સંબંધની ભૂમિકા અંધાય છે.આ મેળાના પ્રસંગ સાથે દેવશી પણ સંકળાયેલો છે. તેની નાતરાણ્ય પૂનમ આ મેળામાંથી લાગ જોઈને દરદાગીના ને રોકડ સાથે નાસી જાય છે.આથી દેવશી ઘૂલ જવો ગૂમસૂમ થઈ જાય છે.આમ, માગનાથનો મેળો દેવશી અને કંકુના ભાવિ જીવનની ઘટનાઓ માટે પીઠિકારૂપ બને છે.”^{૨૭} આ ઉપરાંત નાણિયેરની રમત દરમિયાન માંડણનો હાથ કપાય છે અને ભીમ અગિયારસના દિવસે હાદા પટેલનો પરબત મૃત્યુ પામે છે. આમ, ઉત્સવો અને મેળાઓ કૃતિના એક અનિવાર્ય અંગ તરીકે કથા વિકાસમાં પોતાનો ફાળો આપે છે; અને કથામાં તાણાં વાણાંની જેમ ગૂંથાઈ જાય છે..

(૩) લોકગીત અને લોકસંગીત :

દરેક દેશ-પ્રદેશનું પોતાનું આગવું લોકગીત અને સંગીત હોય છે.કંઠસ્થ સાહિત્યમાં પરંપરાથી ઉતરી આવેલા લોકગીતમાં જે તે પ્રદેશની સંસ્કૃતિની સોડમ પ્રગટ થતી હોય છે. ગીતનો ભાવ અને સંગીતનો સૂર એકમેકના પોષક અને પૂરક હોય છે. સ્વર અને શબ્દોના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતી સંવેદના એકબીજાં વચ્ચે ભાવાત્મક એકતા અને રાગાત્મકતા સ્થાપિત કરે છે.દરેક પ્રદેશના લોકગીતોમાં તે પ્રદેશની સંસ્કૃતિ પ્રમાણે વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. લોકસંગીતમાં કાવ્ય પ્રમાણે જે લોકઢાળ નક્કી થયા હોય છે તે ક્યારે પણ લોકહૃદય બદલવા તૈયાર હોતું નથી. ગીતો પણ ભાવપૂર્ણ અને લોકસંગીતની મધુરતા જળવાય તેવા જ હોય છે. ગીતોના વિષયવસ્તુમાં લોકસંસ્કૃતિ અને સંસારનો સમગ્ર ચિતાર રજૂ થતો હોય છે.દામ્પત્ય અને પ્રણય, કૌટુંબિક સુખ-દુઃખ, આશા-આકાંક્ષા, ભૂતકાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, સાંસારિક કઠ્ઠણ રસિક તેમજ હાસ્યરસિક બનાવોની સંવેદનયુક્ત કથાઓ, ઋતુઓ, તહેવારો, પર્વો, કૃષિજીવન, ગ્રામ્યજીવન, પ્રભુભક્તિ, પૌરાણિક પાત્રોના કથાનકો, બહારવટિયાનાં પરાક્રમો, શૂરવીરોના સાહસો, પ્રકૃતિ બધું જ લોકગીતોમાં ભાવાત્મક સ્વરૂપે વ્યક્ત

થતું હોય છે. દરેક પ્રદેશના લોકગીતોમાં તે પ્રદેશની દરેક જ્ઞાતિનાં લોકબોલીનાં પ્રાકૃતિક એવાં ચોક્કસ લહેકા અને ચોક્કસ હલકદાર વળોટ હોય છે. પ્રત્યેક પ્રદેશનું સ્વરભંગનું પણ નિરાળું, અનોખું લાલિત્ય હોય છે. પ્રત્યેક ગીતને નિશ્ચિત તાલ અને કોઈને કોઈ રાગની સ્પષ્ટ છાયા સ્પર્શતી હોય છે. લયને અનુસાર ગીતની પ્રાસાદિકતા, સાર્વજનિકતા અને સંઘસંવેદનની ભાવમયતા એ લોકગીત અને લોકસંગીતની મોટી સિધ્ધિ છે.

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં લોકગીત અને લોકસંગીત

એક નવલકથાકારમાં રહેલી કવિહૃદયની સંવેદના વિશે કમલેશ કલ્લા કહે છે :

“Every successful novelist must be more or less a poet, even though he may never have written a line in verse. The quality of imagination is absolutely indispensable to him : his accurate power of examining and embodying human character and human passion as well as the external face of nature, is not less essential, and the talent of describing well what he feels with acuteness, add to the above requisites, goes to complete the poetic character.”^{૨૮}

હાર્ડીમાં કવિહૃદયની સંવેદના જગાડવામાં જીવનપર્યંત એમણે સાંભળેલા ગીત-સંગીતનો વિશેષ ફાળો રહેવા પામ્યો છે. હાર્ડીનો જન્મ અને ઉછેર એવા કુટુંબ અને સમાજમાં થયો હતો જેના ઉપર ગીત-સંગીતનો વિશિષ્ટ પ્રભાવ હતો. ચર્ચ હોય કે દારૂનું પીકું બધે જ સંગીત છવાયેલું રહેતું. એમના કુટુંબના સભ્યો પણ સક્રીય સંગીતકાર હતાં. એમના પિતા અને દાદા સ્થાનિક ચર્ચની સંગીતમંડળીમાં વાદ્ય વગાડતાં હતા, એમના કાકા એક સારાં વાયોલીન વાદક હતાં. એમની માતા પ્રસંગોપાત પરંપરાગત ‘બેલાડ’ ગાતા રહેતા. હાર્ડી પોતે પણ સંગીતની સૂઝ ધરાવતા હતા તેમજ વાયોલીન વગાડી જાણતા હતા. હાર્ડી પાસે ગીત-સંગીતનો વિપુલ ખજાનો હોવા છતાં, એમણે વિશેષ કરીને અન્ય ગ્રામજનોને અનુસરતા લોકગીતોની પરંપરા ઉપર જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. હાર્ડી

વાયોલીન ઉપર સેંકડો ગીતો વગાડી શકતા હતાં.એ ઉપરાંત પોતાના કુટુંબ, ગામ અને ચર્ચમાં ભરાતા સામાજિક મેળાવડાઓમાં અસંખ્ય ગીતો સાંભળવાનો એમને મોકો મળ્યો.આ ગ્રામ્ય ગીત-સંગીતની પરંપરાના પાયા ઉપર જ હાર્ડીએ પોતાની સાહિત્યિક ઓળખ ઊભી કરી.

પોતાના સાહિત્યમાં લોકગીત અને લોકસંગીત વણી લઈને હાર્ડી એમના ગ્રામ્યપરિવેશનો સંગીતનો વારસો જાળવવાનો ગંભીર પ્રયત્ન કરે છે. એમની નવલકથાઓના પાત્રો ગીત-સંગીતના માધ્યમ થકી પોતાના હૃદયની સંવેદનાઓની અભિવ્યક્તિ કરે છે, તો ક્યારેક કોઈક વિશિષ્ટ સંવેદનાઓની અનુભૂતિ પણ કરે છે. જેમ કે જૂનની એક સાંજે ટેસ ડેરીની નજીક આવેલા એક બગીચામાં લટાર મારવા નીકળે છે.ત્યારે એ રસાળ, ભરાવદાર અને લીલાંછમ બગીચાના પશ્ચાદ્ભૂમાં એને હાર્પનું સુમધુર સંગીત સંભળાય છે. એને તરત ખ્યાલ આવી જાય છે કે એ સૂર છેડનાર અન્ય કોઈ નહિ, પરંતુ એન્જલ છે.ટેસને પહેલેથી જ ગીત-સંગીત પ્રત્યે અનેરો લગાવ હોય છે. તેથી તે તરત જ એન્જલ જે જગ્યાએ હાર્પ વગાડતો હોય છે એ તરફ ખેંચાણ અનુભવે છે. એન્જલ દ્વારા છેડાયેલા સંગીતના સૂરો એને શારીરિક અને માનસિક રીતે ઉત્તેજિત કરે છે અને ટેસ એન્જલ પ્રત્યે આકર્ષણ અનુભવે છે.

‘ટેસ’માં હાર્ડી ઘણીવાર લોકગીતનો એવો પ્રતિકાત્મક પ્રયોગ કરે છે કે જેથી ટેસનો ભૂતકાળ અને વર્તમાન સંજોગોનો એક જ સમયે સંકેત મળે. જેમ કે જ્યારે ટેસ એના લગ્નનો ‘ગાઉન’ કેવો લાગશે એ જોવા અરીસા આગળ ઊભી રહે છે ત્યારે એની માતા મિસિસ ડર્બીફિલ્ડ જે હાલરડું ગાતા એ યાદ આવે છે:

“That never would become that wife that had once done amiss.”^{૨૯}

એ હાલરડાંની સ્મૃતિથી ટેસ એના ભૂતકાળને વર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે સાંકેતિક રીતે સાંકળે છે.એ ડર અનુભવે છે કે નવવધૂના એ વસ્ત્રો એનો રંગ તો ન બદલે ને ? એનો વિશ્વાસઘાત તો ન કરે ને ?

ફારક્રે એક કુશળ વેપારી હોવાની સાથે સાથે એક સારો ગાયક પણ છે. કેસ્ટરબ્રીજમાં તે એક અજાણ્યાં પરદેશી તરીકે પ્રવેશે છે અને એક સ્થાનિક હોટલમાં ઉતરે છે. એને પોતાનું ઘર અને પોતાનો દેશ યાદ આવે છે. ત્યારે તે એક ગીત ગાય છે :

“It's hame, and it's hame, hame fain would I be,
Oh hame, hame, hame to my ain countree!
There's an eye that ever weeps, and a fair face will be fain,
As I pass through Annan Water with my bonnie bands again;
When the flower is in the bud, and the leaf upon the tree
The lark shall sing me hame to my ain countree!”³⁰

બાજુના રૂમમાં રોકાયેલી એલીઝાબેથને પણ આ ગીત ખૂબ ગમે છે અને સાથે સાથે એને ફારક્રેની ગંભીર અને ભાવાત્મક પ્રકૃતિનો પણ પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

ખેતરોમાં કાપણીનું કાર્ય પૂર્ણ થયા બાદ બાથશેબાના ઘરે એક મિજબાનીનું આયોજન થાય છે. બોલ્ડવુડ પણ એ કાર્યક્રમમાં હાજરી આપે છે. બાણી-પીણી પતી ગયા બાદ કોગન એક ગીત ગાવાની શરૂઆત કરે છે :

“I' ve lost my love, and I care not,
I've lost my love and I care not;
I shall soon have another
That's better than t'other ;
I've lost my love, and I care not.”³¹

જોસેફ પુઅરગ્રાસ પણ એક ગીત ગાય છે. ત્યારબાદ એ કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત બધાં જ બાથશેબાને એક ગીત ગાવાનો આગ્રહ કરે છે. બાથશેબા ગીત ગાય છે અને ઓક વાંસળી વગાડે છે.

“For his bride a soldier sought her,
And a winning tongue had he :

On the banks of Allan Water

None was gay as she.”^{૩૨}

બાથશેબાના આ ગીતમાં એની સાર્જન્ટ ટ્રોય સાથેની ભાવિ મુલાકાતનું સૂચન રહેલું છે, કારણકે મિજબાનીની એ રાતે જ બાથશેબા સૂતાં પહેલાં ઢોર-ઢાંખર, ખેતીવાડીનું ક્ષેમ-કુશળ તપાસવા એના ઘરની ફરતે આંટો મારવા નીકળે છે ત્યારે એની ટ્રોય સાથે અતિ આકસ્મિક અને નાટ્યાત્મક મુલાકાત થાય છે. ટ્રોય સાથેની એ મુલાકાત બાથશેબાના ભાવિમાં મહત્વનો વળાંક સાબિત થાય છે.

‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’માં હાર્ડી ચર્યમાં ગવાતી ‘હિમ્સ’ની પરંપરા આગળ વધારવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે સમયના ગ્રામ્યસમાજમાં ચર્યમાં ગવાતી પ્રાર્થનાની પરંપરા પ્રચલિત હતી અને ગ્રામજનોના જીવન ઉપર એ પરંપરાનો ઊંડો પ્રભાવ જોવા મળતો હતો. આ કૃતિમાં મેલસ્ટોકની સંગીતમંડળી નાતાલનું સંગીત વગાડવા ગામમાં ફેરી ફેરે છે, એનું વર્ણન આવે છે, જેના દ્વારા આપણને મેલસ્ટોક ગામમાં પ્રચલિત ગીત-સંગીતની પ્રથા અને પરંપરાનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.

રૂબેનના ઘરે સંગીતમંડળીના સભ્યો ભેગાં થાય છે. થોડી વાતચીત કર્યા બાદ તેઓ ફેરી ફરવા માટે તૈયાર થાય છે. મંડળીના વડીલ સભ્યોએ ઘેરાં રંગના ડગલાં પહેર્યા હોય છે જ્યારે જુવાનીયાઓએ શ્વેત રંગના ડગલાં પહેર્યા હોય છે. તેઓ ગળામાં રંગીન રૂમાલ બાંધે છે. સંગીતની શ્વરલિપિના પુસ્તકોની ગોઠવણી કરવામાં આવે છે, અને કઈ ધૂનો વગાડવી એની પસંદગી કરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ તેઓ નીકળી પડે છે. તેઓ ઘરે ઘરે ફેરી સંગીત વગાડે છે. થોડાં ગામો ફર્યા બાદ તેઓ મુખ્ય ગામ તરફ આગળ વધે છે. રસ્તામાં સંગીતમંડળીના સભ્યો જે વાતચીત કરે છે એના ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવે છે કે એમના એ સંગીતની પરંપરા ધીમે ધીમે લુપ્ત થઈ રહી છે. કારણ કે એમના ગ્રામ્યવિસ્તારમાં ‘મેલસ્ટોકકવાયર’એ છેલ્લી સંગીતમંડળી રહી જવા પામી છે. તંતુવાદોની જગ્યા હાર્મોનિયમ જેવા આધુનિક વાદ્યો લઈ રહ્યા છે. પરંતુ એ સંગીતમંડળી પોતાનું

પરંપરાગત સંગીત ચાલુ રાખવાનું નક્કી કરે છે.આમ, ફરતાં ફરતાં તેઓ એક શાળાના મકાન પાસે આવે છે.ત્યાં તેઓ એક ધૂન વગાડે છે. એ ધૂન વિશે હાડી લખે છે :

“Then passed forth into quiet night an ancient and timeworn hymn, embodying a quaint Christianity in words orally transmitted from father to son through several generations down to the present characters, who sang them out right earnestly :

"Remeber Adam's fall ,
O thou Man :
Remember Adam's fall
From Heaven to Hell

Remeber Adam's fall;
How he hath condemn'd all
In Hell perpetual
There for to dwell.

Remember God's goodness.
O thou Man:
Remember God's goodness,
His promise made.
Remember God's goodness;
He sent His son sinless
Our ails for to redress;
Be not afraid!

In Bethlehem He was born,

O thou Man:
In Bethlehem He was born,
For mankind's sake.
In Bethlehem He was born,
Christmas-day i' the morn:
Our Saviour thought no scorn
Our faults to take.

Give thanks to God always,
O thou Man:
Give thanks to God always
With heart-most joy.
Give thanks to God always
On this our joyful day :
Let all men sing and say,
Holy, Holy ! ”³³

એ હિમ પૂર્ણ થયા બાદ પણ શાળાના મકાનમાંથી કોઈ પ્રતિભાવ સાંપડતો નથી. તેથી તેઓ એક અન્ય ધૂન વગાડે છે. અંતે તેઓ મોટા અવાજે ક્રિસમસની શુભેચ્છા પાઠવે છે ત્યારે શાળાના મકાનની એક બારીમાં પ્રકાશ દેખાય છે. એક યુવાન છોકરી બારી ખોલે છે. તેણે શ્વેત રંગનો ઝભ્ભો પહેર્યો હોય છે. તેના સુંદર વાળ એના ખભા ઉપર ફેલાયેલા હોય છે. એ છોકરીનું નામ ફેન્સી હોય છે જેની સુંદરતાથી કથાનાયક ડીક અંજાઈ જાય છે અને પ્રથમ દષ્ટિએ જ એના પ્રેમમાં પડે છે.

આમ હાડીની મોટાભાગની નવલકથાઓમાં ગીત-સંગીત પ્રણયની લાગણીઓની અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિ સાથે સંકળાયેલું છે. એમની કૃતિઓમાં ગીત-સંગીતના તત્વોનું મિશ્રણ શુષ્ક ગ્રામ્યપરિવેશના નિરૂપણને રોચક, રસપ્રદ અને રોમેન્ટિક બનાવે છે. આ ઉપરાંત એ સંગીત હાડીની

કલાકાર અને કવિ તરીકેની સંવેદનાને પણ હંમેશ માટે અકબંધ અને સલામત રાખે છે. આથી જ એક વિવેચકે કહ્યું છે કે :

“this sensitiveness to melody though he was no skilled musician, remained with him through life...Hardy's 'sensitiveness' has been immortalized through his consistent use of music in his collection of poetry and prose .”^{૩૪}

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં લોકગીત અને લોકસંગીત :

ઘણાં સાહિત્યકારો ગદ્યનાં જુદાંજુદાં સાહિત્યપ્રકારોમાં-વાર્તા, નિબંધ, ચરિત્ર, નવલકથા વગેરેમાં પદ્યનો પ્રયોગ કરતા હોય છે ત્યારે, સહજ જ પ્રશ્ન થાય છે કે ગદ્યના વાહનમાં પદ્ય કેટલું સમુચિત છે? કેટલું વ્યાજબી છે? પણ સાહિત્યકારની અભિવ્યક્તિની જરૂરિયાતોમાંથી ક્યારેક વસ્તુપ્રસંગ કે પરિસ્થિતિના નિરૂપણ માટે તે પદ્યનો પણ આશરો લેતો હોય છે. ક્યારેક જે તે પાત્રની લાગણીઓની અભિવ્યક્તિ માટે પણ પદ્યનો આશરો લેતો હોય છે. લેખક પોતાના વાંચન, અનુભવ, અવલોકનમાંથી પદ્યની સામગ્રી લઈ આવતો હોય છે. લોકગીત અને લોકસંગીત સોરઠી લોકોની શીરાઓમાં વહે છે. અહીં ડૉ. હસુતાબેન સેદાણી લખે છે :

“એમ કહેવાય છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં લોકસંગીતનો જેટલો વિકાસ થયો છે એટલો ભારતના અન્ય પ્રદેશોમાં ભાગ્યે જ થયો હશે.”^{૩૫}

આપણા પ્રાદેશિક નવલકથાકાર યુનીલાલ મડિયાએ પણ પોતાની નવલકથાઓમાં પણ લોકગીતો અને ભજનોનો પ્રયોગ કર્યો છે. મડિયાએ પોતાની પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં ગામડાંના વાતાવરણને આલેખ્યું છે-ગ્રામ્યજીવનનું આબેહૂબ ચિત્ર અંકિત કર્યું છે. ગ્રામ્ય સંસ્કૃતિને લોકગીતોનો પાસ લાગેલો હોય છે. લોકોના કંઠે લોકગીતો સચવાયેલા હોય છે. ખાસ કરીને ઘરના કામકાજ કરતી વખતે, ખેતરોમાં કૃષિસંબંધી કામ કરતી વખતે લોકો લોકગીત લલકારતા હોય છે. મડિયાએ પોતાની નવલકથાઓમાં પાત્રોની સંવેદના વ્યક્ત કરવા માટે લોકગીતોનો પ્રયોગ કર્યો છે. એમના પાત્રો જે

વાતાવરણમાંથી આવે છે તે વાતાવરણમાં લોકગીતોનો પ્રવાહ સહજપણે વહેતો હતો. મડિયાએ એમની કૃતિમાં લોકગીતો પ્રયોજીને નવલકથાના વાતાવરણને જીવંતતા બક્ષી છે એમ કહી શકાય. જે ધરતીની કથા લાવ્યા છે એમાં લોકગીતોનો વિનિયોગ સહજપણે જોઈ શકાય છે. ગ્રામ્યસંસ્કૃતિની સંવેદના વ્યક્ત થતી હોય એ રીતે મડિયાએ પાત્રોની સંવેદનાને વ્યક્ત કરવા લોકગીતોને કથાવાર્તામાં વણી લીધાં છે. એના કેટલાંક ઉદાહરણો અહીં પ્રસ્તુત છે :

‘વ્યાજનો વારસ’ના ગુલુ પ્રકરણમાં એમીની જસપર ગામ સાથેની સ્મૃતિ તાજી થાય છે. જસપરની સ્મૃતિ સાથે પોતાના બાળસખા રિખવ શેઠની સ્મૃતિ સંકળાયેલી છે. જ્યાં કપડાં ધુએ છે એ રસ્તા પર જ એક સ્મશાન આવેલું છે. રૂખડાંનું ઝાડ સામે કાંઠે ઊભું છે. પોતાની નણંદની સાથે કાપડાં ધોતાં રિખવ શેઠ યાદ આવે છે-એમી અનેરો રોમાંચ અનુભવે છે, નણંદની નજર પડતા શરમાય જાય છે. ત્યાં ગામનો ગોવાળ ભજન લલકારે છે.

નદી કાંઠાને રૂખડાં,

પાણી વિના સૂકાય...

જીવ તું શિવને સંભાળજે...^{૩૬}

આગળ ગીતની કડીઓમાં એવું સમજાવવામાં આવે છે કે મારું મારું બહું કર્યું, અંતે તને મારું મારું કંઈ કામ ન આવ્યું, તું શિવને યાદ કરજે-તોરો ભવ સુધારજે. આગળ સ્મશાન છે એટલે સહજ ભાવે જ ગોવાળને વૈરાગ્યપ્રેરિત રચના યાદ આવે છે. મડિયા પોતાની નવલકથામાં ઘટનાપ્રસંગનું ઔચિત્ય જાળવે છે. અહીં એમીની માનસિક અવસ્થાનું ચિત્રણ કેવું તાદ્દશ થયું છે :

“ચૂંથા તે જીવે લૂગડાં ધોવાનું કામ પતાવ્યું પછી છોકરાંને નવરાવવાનો હતો. એમી થોડી ક્ષણો માટે મૃત્યુના વિચારથી ગમગીન બની જાય છે. એમીને અમંગળ કલ્પનાઓ થવા માંડે છે, મૃત્યુ જીવનનું એક એવું સત્ય છે જે કોઈ ટાળી ન શકે.”^{૩૭} અહીં મડિયાએ ઉપરોક્ત લોકગીત પ્રયોજીને

એમીના મનની સંવેદનાને વ્યક્ત કરી છે, તો બીજી બાજુ ભવિષ્યમાં બનનારી અમંગળ ઘટનાનો સંકેત પણ કર્યો છે.એટલે કે રિખવ શેઠનું ખૂન.

સૌરાષ્ટ્ર એની ભજન પરંપરાને લીધે પણ ભારતભરમાં પ્રખ્યાત છે.મડિયાએ પોતાની નવલકથાઓમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રસંગોચિત ભજનો ટાંક્યા છે.‘લીલુડી ધરતી-૨’નાં ‘આવ્યો અષાઢો’ પ્રકરણમાં હાદા પટેલની આર્થિક સ્થિતિની દયનીયતાનું ચિત્ર રજૂ કર્યા બાદ ગામલોકોની વરસાદ માટેની આતુરતા મડિયાએ દર્શાવી છે. લોકો ચંદ્ર જોઈને એ સાલ કેવો વરસાદ પડશે એની અટકળો કરે છે.એક બાજુ વર્ષા પૂર્વેનું વાતાવરણ સર્જાય છે.તો બીજી બાજુ, ભૂતેશ્વરમાં સાધુઓની જમાત આવે છે.હાદા પટેલને એક સમૂહગાન ઓચિંતું સંભળાય છે :

‘માત કહીએ રે જેણી પારવતી
ને પિતા શંકર દેવા...’^{૩૯}

ગણપતિ ભજનથી શરૂઆત થાય છે.ભજનિક પરંપરામાં સૌપ્રથમ ગણપતિનું સ્મરણ કરવામાં આવે છે.સાધુઓના સમૂહગાનમાં હાદા પટેલને કઈક જુદાં જ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે.તેઓ વિચારે છે :

“એ આરાધ, આ લય, આ લહેકો, ને આ મિઠાશ તો ઘણાં વર્ષોથી ક્યાંય સાંભળવા નથી મળ્યા..”^{૩૯}

એ ભજનની ભિનાશ સંતુના દુઃખી હૃદયને પણ સ્પર્શી જાય છે.ભજનની ભિનાશની સાથોસાથ વરસાદ પણ પ્રાકૃતિક વાતાવરણને ભીજવી દે છે અને કોરી ધાકોર ધરતી મહેકી ઊઠે છે.ભજનની રચના આગળ વધે છે :

“તમે કુડ કાયા ના કાઢો રે...
વીરા આવ્યો આષાઢો,
વિખિયાના દુઃખ વાઢો..”^{૪૦}

મનુષ્યમાં રહેલી વાસનાઓને દૂર કરવાનું કહેવામાં આવે છે.અષાઢ આવ્યો એ પ્રાકૃતિક ઘટના તો છે જ સાથો સાથ ભજનનો સૂર કહે છે આ તારી કાયારૂપી અષાઢ પણ આવ્યો છે, જો તું એને ઓળખી ન લઈશ તો ફરી આ તક મળશે નહિ એટલે સત વસ્તુને ચોરી લે, તારી કાયાને અમર કરી દે. ભજનના આ ભાવ હાદા પટેલ, સંતુ અને ઉજમને અલૌકિક આનંદની અનુભૂતિ કરાવે છે.વરસાદે પણ પૂરેપૂરી મહેર કરી છે, બારે મેઘ ખાંગા થઈ જાય છે. બહાર અને અંદર ભિનાશ વ્યાપી જાય છે.

‘આવ્યો અષાઢો’માં અષાઢ તો કેન્દ્રમાં છે જ, સાથો સાથ હાદા પટેલનો દીકરો સાધુ થઈને ચાલ્યો ગયો છે એનો વિયોગ પણ કેન્દ્રમાં છે. ઉજમને આવેલ સ્વપ્નમાં એનો સંકેત મળે છે. ‘લીલુડી ધરતી’માં ધરતી તો કેન્દ્રસ્થાને છે જ, પરંતુ સાથોસાથ ગામડાંના પ્રજાજનોની ચેતના, એમનું તનમન, એમની ભાવાવસ્થા, એમનો ધરતી સાથેનો નાતો, એમની આગવી જીવનશૈલી, એમનું લોકસંગીત, ભજન પરંપરાનો પણ નવલકથાના ગ્રામ્યપરિવેશમાં વિનિયોગ થયેલો જોવા મળે છે. સ્થૂળ કરતાં વિશેષ તો સૂક્ષ્મને સર્જકે પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. ‘લીલુડી ધરતી’ મનુષ્યના હૃદયને-ચિત્તને સંકેરે છે. ધરતીની ભિનાશ- લિલાશ જે તે પાત્રચિત્રમાં આબાદ રીતે પ્રસ્તુત કરીને લેખકે પોતાની નવલકથાકાર તરીકેની ખૂબીઓને રજૂ કરી આપી છે. સર્જકનો આ ધરતી સાથેનો નાતો. ધરતીના લોકો સાથેનો નાતો કેવો અતૂટ રહ્યો છે એની પ્રતીતિ પણ થઈ રહે છે. બહુ જ ટૂંકા ગાળામાં સર્જકે કરેલું આ આત્મસાત્પણું એમને એક ખમતીધર નવલકથાકાર તરીકે સ્થાપે છે.

(૪) ગ્રામ્યપરિવેશ અને ગ્રામ્યસંસ્કૃતિ

સાહિત્યકૃતિમાં દૃશ્ય કોઈ ચોક્કસ સ્થળે યોજાતું હોય છે.ત્યારે તે સ્થળ અને તેને લગતી સ્થૂળ વિગતોનું આલેખન એક જીવંત પરિવેશના સર્જનકાર્યમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.૧૯મી સદીની નવલકથાઓમાં આવી પ્રયુક્તિનો વિશેષ આશ્રય લેવામાં આવતો. જ્યોર્જ ઈલિયટ, એમિલી બ્રોન્ટ, થોમસ હાર્ડી વગેરે આ માટે જાણીતા છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પન્નાલાલ પટેલ, ચુનીલાલ

મડિયા વગેરેની નવલકથાઓમાં સ્થળ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. હાડી અને મડિયાની નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં ગામડું છે. એમની કૃતિઓમાં આવતા ગામડાંના વર્ણનો એક જીવંત ગ્રામ્ય વાતાવરણ ખડું કરવામાં અસાધારણ ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં એક ગામડું અને એના વાતાવરણની વિશેષતાઓ ઉપર ભાર મૂકતા ડૉ. નવિનચંદ્ર ત્રિવેદી લખે છે :

“પ્રાદેશિક નવલકથાનું વાતાવરણ સામાન્ય નવલકથા કરતાં નિરાળું હોય છે. એમાં કલ્પનાનો આશ્રય હોવા છતાં જેને પ્રદેશ-વિશેષની લાક્ષણિકતાનો સંસ્પર્શ ભળતો હોવાથી આવી કૃતિમાં વાતાવરણ વધુ વાસ્તવિક, રસપ્રદ અને મનભર બનતું હોય છે. દરેક શક્તિશાળી સર્જક કૃતિના નિઃશ્ચય પ્રદેશનું એવું તો જીવંત આલેખન કરે છે કે તેનાથી એ એક આગવું વિશ્વ ખડું કરી દે છે. આ વાતાવરણમાં બનતા પ્રસંગો અને જીવતાં પાત્રો એ વિશ્વની આબોહવામાં વાસ્તવિક લાગતા હોય છે.”^{૪૧}

આ ગામડાંના વર્ણનોના માધ્યમ થકી ભાવક પણ એક જીવંત ગ્રામ્યપરિવેશમાં પ્રવેશે છે અને ‘Omniscient and Omnipresent God’ની માફક દરેક પાત્રોની ગતિ-વિધિ, રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર વગેરેનો મૂક સાક્ષી બને છે. તેથી હવે આપણે હાડી અને મડિયાની નવલકથાઓમાં આવતા ગામડાંઓનું વિહંગાવલોકન કરીશું.

(અ) થોમસ હાડીની નવલકથાઓમાં ગામડું :

ગ્રેના કાવ્ય ‘Elegy Written in a Country Churchyard’માં નીચેની પંક્તિઓ આવે છે :

‘Far from the madding crowd's ignoble strife,
Their sober wishes never learn'd to etray ;
Along the cool sequester'd vale of life
They kept the noiseless tenor of their way.’

ગ્રે એ આ કાવ્યપંક્તિમાં ગામડાંના શાંત અને સ્થિર જીવન જીવતા લોકોના સંદર્ભમાં લખી છે. હાર્ડીએ ઉપરોક્ત પદ્યમાંથી ‘far from the madding crowd’ નો શબ્દપ્રયોગ પોતાની નવલકથાના શિર્ષક માટે કર્યો છે. અહિં ‘madding crowd’ શબ્દ શહેરીજીવનની ગીચતા અને ગૂંગાણામણનો સૂચક છે. હાર્ડીની મોટાભાગની નવલકથાઓનું ઘટનાસ્થળ ઈંગ્લેંડની નૈઋત્ય દિશામાં આવેલો ગ્રામ્યવિસ્તાર છે જેને હાર્ડીએ ‘wessex’ એવું કાલ્પનિક નામ આપ્યું છે. આથી જ એની નવલકથાઓ ‘Wessex Novels’ તરીકે ઓળખાય છે. ‘wessex’ શબ્દની ઉત્પત્તિ વિશે જણાવતાં મલ્લિકાર્જુન પાટિલ લખે છે :

“Hardy's novels, infact, his whole literary output bristles with the name of Wessex. Wessex is a fictitious name Hardy gives to his land-southwest England where once Alfred, the Great in 9th century reigned supreme. Once Wessex was one of the seven kingdoms of Anglo-Saxon England lasting from about 494 until 927, when the rulers of Wessex became the rulers of England finally. The kingdom included much of the southwest England and its name derives from ' West Saxon'(Wessex). Indeed, this novel of Hardy was the first to give the name of Wessex to the landscape of southwest England and the first to gain the author a widespread popularity as a novelist.”^{૪૨}

‘ફાર ફ્રોમ ધ મેડીંગ ક્રાઉડ’ નું ઘટનાસ્થળ મુખ્યત્વે ‘વેધરબરી’ નામનો ગ્રામ્યવિસ્તાર જ છે. આ દ્વારા હાર્ડી કહેવા માંગે છે કે ગામડાંમાં વસવાટ કરતા લોકોનું રોજીંદુ જીવન એકદંરે શહેરીજીવનમાં અનુભવાતા કોલાહલ, ધમાચકડી અને તણાવથી મુક્ત સહજ, શાંત અને સરળ હોય છે. ગ્રામ્યવિસ્તારના લોકો તદ્દન સામાન્ય અને બિન્દાસ જીવન જીવે છે. એ લોકો મોટાભાગનો સમય પોતાના રોજીંદા કૃષક કાર્યમાં, સામાન્ય વાતચીતોમાં અને સાંજે દારૂના પીઠામાં વ્યતીત કરે છે. એ લોકોની કોઈ મોટી આશા કે આકાંક્ષા હોતી નથી. આથી જ તેઓને કોઈપણ પ્રકારની ચિંતા કે

બેચેની મૂંઝવતા નથી. સમયના વહેણ સામે કોઈ વાંધો કે વિરોધ નથી જે અવિરતપણે વદ્યા જ કરે છે. એવા કોઈ મોટા રાજકીય કાવાદાવા કે ઉહાપો, કે ધંધાકીય વિવાદો કે વમળો એમના જીવનને સ્પર્શતા નથી. એમના માનસમાં પોતાના અલાયદા અસ્તિત્વને લગતા કોઈ પ્રશ્નો ઉઠતા નથી. ભાગ્યએ એમને જે પરિસ્થિતિ અને સંજોગમાં મૂક્યા છે એની સાથે સહજ સમાધાન સાધી લે છે. તેઓને શહેરી જીવનશૈલી કેવી હોય છે એનો ખ્યાલ સુધ્યાં હોતો નથી. કોઈ ગ્રામજનની શહેરની મુલાકાત એમને માટે કૃતુહલનો વિષય છે અને એ ગ્રામજન જ્યારે પોતાના વિસ્તારમાં પાછો ફરે છે ત્યારે શહેરમાં એણે શું જોયું એ જાણવા અન્ય ટોળે વળે છે.

‘ટેસ ઓફ ડ’અર્બરવિલ્સ’માં વેસેક્સના ગ્રામ્યવિસ્તારનું ઝીણવટભર્યું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. જે પ્રમાણે ટેસનું રહેઠાણ અને કાર્યસ્થળ બદલાય છે તે પ્રમાણે એની આસપાસનો પરિવેશ પણ બદલાતો રહે છે. નવલકથાના પહેલાં પ્રકરણમાં આપણે ટેસને ‘મારલોટ’ માં મળીએ છીએ જે ઈશાન ખૂણામાં આવેલા બ્લેકમુરના ઊંચાનીચા ખીણપ્રદેશમાં આવેલું એક રળિયામાણું ગામડું છે. એ ખીણપ્રદેશમાં અનેક વળાંકો આવેલા છે જેનો ચિત્રાત્મક પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય તો એને એ પ્રદેશની ફરતે આવેલી ટેકરીઓની ટોચ ઉપરથી નીહાળવા પડે. એ ગ્રામ્યવિસ્તારનો ખૂબ ફળદ્રુપ પટ્ટો છે જ્યાં મોટાભાગના લોકો એ વસવાટ કર્યો હોય છે. અને હાર્ડી મારલોટના એ પ્રદેશ અને એના માહોલનું ખૂબ જીવંત અને સૂક્ષ્મ ચિત્ર રજૂ કરે છે. ટેસ જ્યારે ટોલબોથે જાય છે ત્યારે ત્યાંનું દૃશ્ય બદલાય છે. આ ગામ ગ્રેઈટ ડેરીઝના ખીણપ્રદેશમાં આવેલું છે જે બ્લેકમુરથી અલગ છે, એવો અણસાર આપે છે. હાર્ડી લખે છે :

“It was intrinsically different from Blackmoor ValeThe river itself, which nourished the grass and cows of the renowned dairies, flowed not like the streams in Blackmoor. The Froom waters were clear as the pure River of Life shown to the Evangelist.”^{૪૩}

ટેસનું હવે પછીનું ગામડું ‘ફલીન્ટકોમ્બ-એશ’ છે જે ‘the valley of her birth’ (બ્લેકમુર) અને ‘the valley of her love’(ગ્રેઈટ ડેરીઝ)ની વચ્ચે કપરાં ઉચ્ચપ્રદેશમાં આવેલું છે.અહિંનું હવામાન સૂકું અને ઠંડુ છે. વૃક્ષો નહિવત્ છે. જમીન સખત છે.અહિંની શિયાળા જેવી ઋતુના આગમનનું શબ્દચિત્ર હાર્ડી એ રીતે આલેખે છે કે જાણે એ પોતે કોઈ કુશળ ચિત્રકાર હોય :

“Then one day a peculiar quality invaded the air of this open country. There came a moisture which was not of rain and a cold which was not of frost.”^{૪૪} મરીઅન ફલીન્ટકોમ્બ-એશને ‘starve-acre place’ તરીકે વર્ણવે છે.એના વર્ણનમાં કોઈ અતિશયોક્તિ નથી. “The single fat thing on the soil was Marian herself, and she was an importation.”^{૪૫} ટેસ એન્જલના માતા-પિતાને મળવા એમિન્સ્ટર જાય છે ત્યારે ટેસ માર્ગમાં જે દશ્યો જુએ છે એનું હાર્ડી તાદ્દશ ચિત્ર રજૂ કરે છે : “Keeping the vale on her right, she steered steadily westward ; passing above the Hintocks, crossing at right angles the highroad from sherton-Abbas to Casterbridge and striking Dogbury Hill and Highstoy, with the dell between them called the Devil’s kitchen.....The second half of her journey was through a more gentle country, by way of Benvill Lane.”^{૪૬}

અંતે જયારે ટેસ મર્યાદિત સમય માટે એન્જલના સહવાસમાં રહે છે ત્યારે આપણને પણ ‘ન્યુફોરેસ્ટ’ના ઉડાણમાં લઈ જવામાં આવે છે :

“The changes of the weather were their only events, the birds of the New Forest their only company .”^{૪૭}

ટેસને ખૂબ જ થોડાં સમય માટે એના પતિ એન્જલના સહવાસમાં રહેવાનું મળે છે, પરંતુ જીવનના એ અંતિમ દિવસોને પતિ-પત્ની એક આદર્શ એકાંત સ્થળે માણે છે. ભટકતાં-ભટકતાં તેઓ

સ્ટોનહેન્જ આવે છે. સ્ટોનહેન્જ એ સદીઓ જૂનું જર્જરીત દેવળ છે જ્યાં તેઓ એક રાત વિતાવે છે.ત્યારબાદ ટેસની ધરપકડ થાય છે.

‘અન્ડર ધ ગ્રીનવુડ ટ્રી’ માં હાડીની નવલકથાઓમાં સૌથી સુંદર ‘setting’ આવે છે.અહિં સ્ટીન્સફોર્ડ, બોકામ્પટન અને હાયર બોકામ્પટનથી બનેલું ગામ ‘મેલસ્ટોક’ અને એ ગામમાં આવેલા છૂટાંછવાયાં મકાનોનો ઘટનાસ્થળ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.આ કૃતિમાં હાડી ગામનું એક સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરતા નથી, પરંતુ એ ગામમાં આવેલા મકાનો અને એના ‘લોકેશન’ ના એમણે કરેલા સંક્ષિપ્ત, સૂક્ષ્મ અને સુરેખ વર્ણનો કૃતિને કલાત્મક બનાવે છે. ડ્યુકનું કુટુંબ જે મકાનમાં રહે છે એને અગ્રતા આપવામાં આવી છે કારણકે એ મકાન નવલકથાના મુખ્ય પાત્રોનું રહેઠાણ છે.આ ઉપરાંત એ મકાન એ વિસ્તારમાં આવેલા અન્ય ગામઠી મકાનોના પ્રતિનિધી તરીકે કાર્ય કરે છે :

“The window-shutters were not yet closed, and the fire-and candle-light within radiated from upon the thick bushes of box and laurestinus grwing in clumps outside, and upon the bare boughs of several codlin-trees hanging about in various distorted shapes, the result of early training as espaliers combined with careless climbing into their boughs in later years. The walls of the dwelling were for the most part covered with creepers, though these were rather beaten back from the doorway- a feature which was worn and scratched by much passing in and out, giving it by day the appearance of an old keyhole. Light streamed through the cracks and joints of outbuildings a little way from the cottage, a sight which nourished the fancy that the purpose of the erection must be rather to neil bright attractions than to shelter unsightly necessaries. The noise of a beetle and wedges and the splintering of wood was periodically heard from this direction; and at some little distance further a steady regular munching and

the occasional scurr of a rope betokened a stable, and horses feeding within it.”^{૪૮}

ડયુકના મકાનના હાડીંએ કરેલા ઉપરોક્ત વર્ણનમાં આપણે તે ઘરમાં રહેલી હુંફ અને હળવાશ અનુભવી શકીએ છીએ.એ મકાન, એની ફરતે આવેલો બગીચો, એ મકાનમાંથી બહાર આવતો પ્રકાશ અને અવાજ બધું જ એકબીજાં સાથે મળીને એક ગામઠી ઘરનું સુંદર ચિત્ર તૈયાર કરે છે.તેમજ વસવાટ અને વ્યવસાયિક કાર્યની અભિન્નતાને અભિવ્યક્ત કરે છે.ત્યારબાદ જયોફ્રેડેના મકાનનું વર્ણન આવે છે જેમાં હાડીં એ ઘરનું ફર્નિચર, રસોડું, કપ, ડીશ, પ્લેટ વગેરે જેવી ઝીણી ઝીણી માહિતી પૂરી પાડે છે.મકાનોના આ પ્રકારના માહિતીસભર વર્ણનો દ્વારા એ મકાનમાં રહેનારા વ્યક્તિઓના વ્યક્તિત્વનો પરિચય પ્રાપ્ત થાય છે.એ મકાનોની અંદરની વ્યવસ્થા એમના વ્યક્તિત્વ પ્રમાણે આકાર પામે છે.જેમ કે ડયુકના કુટુંબની સામાજિક સક્રિયતા અને સંપર્કનો ખ્યાલ આપણને એના ઘરની બારસાખના વર્ણન ઉપરથી આવે છે :

“a feature which was worn and scratched by much passing in and out.”

ત્યારે બીજી બાજુ કોઈ વ્યક્તિ અલિપ્ત અને એકાકી જીવન જીવે છે એ બાબતનો ખ્યાલ આપણને એના મકાનના વર્ણન ઉપરથી આવે છે.એવી વ્યક્તિના મકાનો અંદરથી ખૂબ વ્યવસ્થિત હોય છે.

“The ceiling was carried by a beam traversing its midst, from the side of which projected a large nail, used solely and constantly as a peg for Geoffrey's hat; the nail was arched by a rainbow-shaped stain, imprinted by the brim of the said hat when it was hung there dripping wet.”^{૪૯}

તો શાઈનરના મકાન વર્ણન ઉપરથી એના વ્યક્તિત્વ અને એના કૃષિના વ્યવસાયનો પરિચય મળી રહે છે.

“Farmer's Shiner's was a queer lump of a house, standing at the corner of a lane that ran into the principal through fare. The upper windows were much wider than they were high, and this feature, together with a broad bay-window where the door might have been expected, gave it by day the aspect of a human countenance turned askance, and wearing a sly and wicked leer.”⁴⁰

ત્યાં કામ કરતા મોચી જેવા કારીગરોના મકાન કેવા હોય એ જાણવું હોય તો મી. પેનીના ઘરનું વર્ણન વાંચવું પડે :

“Mr. Penny's was the last house in that part of the parish, and stood in a hollow by the roadside; so that cartwheels and horses' legs were about level with the sill of his shop-window. This was low and wide, and was open from morning till evening, Mr. Penny himself being invariably seen working inside like a framed portrait of a shoemaker by some modern Moroni. He sat facing the road, with a boot on his knees and the awl in his hand, only looking up for a moment as he stretched out his arms and bent forward at the pull, when his spectacles flashed in the passer's face with a shine of flat whiteness, and then returned again to the boot usual. Rows of lasts, small and large, stout and slender, covered the wall which formed the background, in the extreme shadow of which a kind of dummy was seen sitting, in the shape of an apprentice with a string tied round his hair... Outside the upper-leather of a Wellington - boot was usually hung, pegged to a board as if to dry.”⁴¹

ઉપરોક્ત મકાનનું વર્ણન એ રીતે કરવામાં આવ્યું છે કે માણસ અને મકાન એક મેકની ઓળખ અને અસ્તિત્વના અભિન્ન ભાગ બની જાય છે. મકાનની અંદર બારી પાસે બેઠેલો મિ. પેની, એના સાધનો મકાનની દિવાલ બધું જ જાણે કે કોઈ સ્મૃતિચિત્ર હોય એ રીતે રજૂ થાય છે. આ વર્ણન

એટલું તાદ્દશ છે કે ભાવક જાણે મિ.પેનીના મકાનની બહારના રસ્તા ઉપરથી પસાર થતા એના મકાન ઉપર દ્રષ્ટિ કરતો હાય એવું અનુભવે છે.આમ, આ કૃતિમાં આવતા ગ્રામજનોના મકાનના વાસ્તવિક વર્ણનો એક ગામડાંના વાતાવરણ અને એની આંતરિક વ્યવસ્થાનો આબેહૂબ ચિતાર આપે છે.

‘ધ વુડલેન્ડર્સ’ વાર્તાની મોટાભાગની ઘટનાઓ ‘લીટલ હીન્ડોક’ નામના ગામડાંમાં અને તેની આસપાસ આવેલા જંગલવિસ્તારમાં બને છે.પેરકોમ્બ હજામ જ્યારે માર્ટીને શોધતો એ ગામ તરફ આગળ વધે છે ત્યારે એ માર્ગમાં આવતા દૃષ્યોનું વર્ણન એક અદ્ભૂત ગ્રામ્ય વાતાવરણનું સર્જન કરે છે. એ ગાઢા જંગલોમાંથી પસાર થતો ખૂબ જ પુરાણો માર્ગ છે. એ માર્ગે બ્રિસ્ટોલથી ઈંગ્લેન્ડ, દક્ષિણ કિનારે જઈ શકાય છે. પરંતુ તે ખાસ વપરાતો નથી.ઘોડાગાડી સિવાય અન્ય કોઈ વાહન એ રસ્તેથી જઈ શકતું નથી. સફરજનની વાડીઓ, ટીમ્બરના વૃક્ષો અને બીજાં કેટલાંય જુદીજુદી જાતના ફળોવાળાં વૃક્ષો અહીં ઘણાં છે. કેટલાંક વૃક્ષો તો એવા ઝૂકી ગયાં છે કે એકમેક સાથે ભેગાં થઈ ગયા છે.એ રસ્તે આગળ વધતા બ્લેકમુર વેલ નામની જગ્યા આવે છે. ત્યાંથી બે-ત્રણ માઈલને અંતરે હાઈસ્ટોઈ હીલ નામની જગ્યા આવી છે. ત્યાં સૂકાં પાંદડાંથી રસ્તો ઢંકાઈ ગયો છે. આ જગ્યા કબ્રસ્તાનની જેમ સાવ સૂમસામ છે.કોઈ રડયાખડયા પ્રવાસીને એકલા, અટૂલા-માનવજનસમુદાયથી તદ્દન ભિન્ન એકાંતની અનુભૂતિ થાય તેવું એ સ્થાન છે.પેરકોમ્બ હજામની ઘોડાગાડી આગળ વધે છે.અડધો માઈલ જેટલું અંતર કાપ્યા બાદ બગીચો અને વાડીઓ દેખાય છે.જંગલની વચ્ચેની ખીણમાંથી તે બધાં જાણે એકાએક ફૂટી નીકળે છે. ક્યાંક ક્યાંક ધૂમાડાની સેરો ઊંચે આકાશમાં જતી જોઈ શકાય છે.ક્યાંક તાપણીમાંથી કે ચૂલામાંથી જ ધૂમાડો નીકળી રહ્યો છે. એ પ્રદેશ જાણે બહારની દુનિયાથી જુદો પડી અહીં શાંત એકાંતમાં નિષ્ક્રિય બની સમાધિ લગાવી, એકચિત્તે બેઠો હોય એવું લાગે છે.નાના, સાંકડા ઓટલા ઉપર ગામડાંના લોકો ટોળે વળી બેઠાં છે.અંધારું થઈ ગયું છે. ક્યાંક ક્યાંક પાંદડાં વિનાના વૃક્ષોમાંથી ગામડાંના ઘરોના દીવાનો આછો આછો પ્રકાશ દેખાય છે. ક્યાંક

કોઈ ડાળી ઉપર આરામ કરતું પંખી પણ જોઈ શકાય છે. કોઈક ઘરના પાછળના વાડામાંથી સફરજનનો દારૂ બનતો હોય તેવી વાસ આવે છે. દારૂ ઉકળતો હોય તેવો દારૂના ખદખદવાનો અવાજ પણ આવે છે. એક ઘરમાં ફાયર-પ્લેસમાં લાકડાં બળે છે, તેનો પ્રકાશ બહાર સુધી દેખાય છે. અને તે ઘરની ચીમનીમાંથી ધુમાડો બહાર નીકળે છે. બીજાં ઘરો કરતા એ મકાન થોડું મોટું છે. બેઠકરૂમનું બારણું ખુલ્લું છે અને તે રસ્તા પર જ છે. તે ઉઘાડાં બારણાંમાંથી પ્રકાશ બહાર રસ્તા ઉપર પડે છે. તે પ્રકાશમાં એક કૂંટું ઊડીને આમ તેમ પાંખો ફફડાવે છે. તે ઘરમાં એક છોકરી નેતરની ખુશીમાં બેસીને કામ કરી રહી છે. તે એક હાથમાં મોટાં ચામડાંનો મોજો પહેરીને છાપરાં બનાવવાના કામમાં ઉપયોગમાં લેવાતા લાકડાંના ભાલાની અણીઓ છોલી રહી છે. તેણે ચામડાંનું એપ્રન પહેર્યું છે. તેની એક બાજુમાં ભાલા બનાવવાની લાકડીઓ પડી છે, એક તરફ છોલનો ઢગલો છે. આ છોલથી અને લાકડાંથી જ તાપણી સળગી રહી છે. બીજી બાજુ તૈયાર થયેલી અણીવાળી લાકડીઓ પડી છે. એક ટેબલ ઉપર મીણબત્તી સળગે છે. આમ, અહિં વન, વૃક્ષો, વ્યક્તિ, વસવાટ, વ્યવસાય. પ્રાણી, પંખી, પ્રકાશ બધું જ એકરૂપ થઈ પુસ્તકના પાનાં ઉપર એક ગામડાંને સજીવન કરે છે.

‘જ્યુડ ધ ઓબ્સ્કયોર’ ના પહેલાં પ્રકરણના અંતે હાર્ડી ‘મેરીગ્રીન’ ગામનું તાદૃશ વર્ણન કરે છે. હાર્ડી એમની વાર્તાશૈલીની સાથે સાથે એમની વર્ણનશક્તિ માટે પણ વખણાય છે. નીચેનો નવલકથાનો અંશ હાર્ડીની કોઈ સ્થળ ને એની લાક્ષણિકતાઓ સાથે પુસ્તકમાં પ્રતિબિંબિત કરવાની ક્ષમતાની સાક્ષી પૂરે છે.

“It was as old -fashioned as it was small, and it rested in the lap of an undulating upland adjoining the North Wessex downs. Old as it was, however, the well-shaft was probably the only relic of the local history that remained absolutely unchanged. Many of the thatched and dormered dwelling houses had been pulled down of late years, and many trees felled on

the green. Above all the original church, hump-backed, wood-turreted, and quaintly hipped, had been taken down and either cracked up into heaps of road-metal in the lane, or utilized as pig-sty walls, garden seats, guard-stones to fences, and rockeries in the flower-beds of the neighbourhood. In place of it a tall new building of modern Gothic design, unfamiliar to English eyes, had been erected on a new piece of ground by a certain obliterater of historic records who had run down from London and back in a day. The site whereon so long had stood the ancient temple to the Christian divinities was not even recorded on the green and level grass-plot that had immemorially been the churchyard, the obliterated graves being commemorated by eighteen penny cast-iron crosses warranted to last five years.”^{૫૨}

હાડીના ‘વેસેક્સ’ને ભૌગોલિક રીતે ઈંગ્લેન્ડની નૈઋત્ય દિશામાં આવેલા ગ્રામ્યવિસ્તાર સાથે સરખાવવામાં આવે છે. એ દષ્ટિકોણથી તપાસતાં ઘણાં સંશોધકોએ હાડીના ‘વેસેક્સ’ને નકકર સ્વરૂપ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. અને એમાં એમને અમુક અંશે સફળતા પણ મળી છે. આમ છતાં એ ગ્રામ્યવિસ્તાર હાડીની કલ્પના અને વિચારોના રંગે રંગાયો છે. એમની નવલકથાઓમાં જોવા મળતું ‘વેસેક્સ’ એ એવું વિશ્વ છે જે એના પ્રબુધ્ધ માનસમાં આકાર પામ્યું છે. હાડી ‘વેસેક્સ’ની ભૌગોલિક રચનાના સૂક્ષ્મ વર્ણનો થકી એ વિશ્વને વાસ્તવિક બનાવવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવે છે. આમ છતાં આપણી સ્મૃતિમાં ‘વેસેક્સ’માત્ર હાડીની નવલકથાનું ‘સેટીંગ’ ન રહેતા હંમેશા સમગ્ર માનવજીવનના ડ્રામાનું ‘સેટીંગ’ બને છે. વેસેક્સની સ્થાનિક લાક્ષણિકતાઓ અને દૃશ્યો માનવજીવનના સનાતન સત્યો અને દષ્ટિકોણ સાથે અનુસંધાન સાધે છે. આ બાબત જ ‘વેસેક્સ’ને એક જ સમયે વ્યક્તિગત અને વૈશ્વિક એમ બન્ને સ્વરૂપ આપે છે. ઈંગ્લેન્ડના એ ગ્રામ્યવિસ્તારમાં સમયના પ્રવાહમાં ઘણાં પરિવર્તનો આવશે, પરંતુ હાડીના ‘વેસેક્સ’નો સમય સ્પર્શ કરી શકે નહિ. એ રીતે એમની નવલકથાઓમાં નિરૂપાયેલો એ ગ્રામ્યવિસ્તાર અમરત્વ પામે છે.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ગામડું :

યુનીલાલ મડિયા સૌરાષ્ટ્રના ધોરાજી ગામના વતની હતા.ભારતના પશ્ચિમ કિનારે ગુજરાત રાજ્યમાં સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ આવેલો છે. થોમસ હાર્ડી માટે જેમ 'વેસેક્સ' છે, તેમ યુનીલાલ મડિયા માટે 'સૌરાષ્ટ્ર' છે. મડિયાએ પોતાના જીવનનો પ્રારંભિક તબક્કો પોતાના વતન ધોરાજીમાં જ પસાર કર્યો હતો. આ સમયગાળા દરમિયાન પોતાના વતનના ગ્રામ્યવિસ્તારનો એમને પ્રત્યક્ષ પરિચય પ્રાપ્ત થયો.આ સમય દરમિયાન જ એમને ગામડાંના વિવિધ પાસાંઓ અને એની લાક્ષણિકતાઓનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરવાનો મોકો મળ્યો.એ અવલોકનોને આધારે જ સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંઓ એમની નવલકથાઓમાં સ્પષ્ટ અને સુરેખ આકાર ધારણ કરે છે.એમની પ્રાદેશિક નવલકથાઓના કેન્દ્રમાં સૌરાષ્ટ્રનું ગામડું છે.મડિયા પોતાની સબળ લેખનશૈલી વડે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્યપરિવેશને પોતાની કૃતિઓમાં આલેખે છે. ઓઝત નદીનો પટ, ગિરનારનો ડુંગર, ખોરડા, ખેતરવાડી, વાવ-કૂવા. ઝાડી-ઝાંખરાં વચ્ચેથી પસાર થતાં રસ્તાઓ, મંદિરો, ફળિયાં સર્વે મડિયાની નવલકથાઓમાં જીવંત સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.'લીલુડી ધરતી'માં એમણે આપેલા ગુંદાસરના વર્ષાનમાં સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંની લાક્ષણિક તસવીર અને તાસીર સ્પષ્ટપણે ઉપર ઉપસી આવે છે.

તેઓ કહે છે ગુંદાસર ગામ કોઈ ઈજનેરના નકશાની નીપજ ન હતી; એ તો વૃક્ષની જેમ, કશાના આયોજન વિના, સ્વૈરપણે વસ્યું છે અને વિકસ્યું છે.ભૂતકાળમાં ગુંદાસરને ટોડલે પહેલું-વહેલું તોરણ આહીરોએ બાંધેલું કે ગરાસિયાઓએ એ બાબતમાં એ બન્ને કોમોના બારોટ વચ્ચેનો ઝઘડો હજી પત્યો નથી.પરંતુ વર્તમાન સ્થિતિ જોતાં એમ કહી શકાય કે ખેડૂતોએ જ આ હાંડા જેવું ગામ વસાવ્યું છે અને વિકસાવ્યું છે.

ગાડાં મારગે ગુંદાસરની સીમમાં પ્રવેશનારને પ્રથમ દર્શન દૂરથી દેખાતા સ્મશાનના કાળાંભક ઇાપરાંના થાય છે.ગામ આખાના ગારમાટીનાં ખોરડાં ઉપર શવા કુંભારે ગામને જ નિભાડે પકવેલાં દેશી નળિયાં પથરાયા છે. એમાં એ સ્મશાનના 'કોરુગેટેડ પતરાં' બહું કઢંગા લાગે છે. મુંબઈના એક

વેપારીએ પોતાની પત્નિના સ્મરણાર્થે છેક મુંબઈથી સાધનસરંજામ મંગાવીને ગુંદાસરના સ્મશાનના ખુલ્લાં ઓટલા ઉપર એ છાપરી બંધાવેલી. વર્ષોથી અગનતાપ ઝીલી ઝીલીને હવે એ છાપરી પણ જીર્ણ થઈ ગઈ છે. પરંતુ જરૂરી પૈસાના અભાવે એનો જીર્ણોદ્ધાર શક્ય બન્યો નથી.

જીર્ણોદ્ધાર ની જરૂરિયાતવાળું આવું જ એક બીજું સ્થાપત્ય ભૂતેશ્વરના શિવાલયનું છે. નદીને ઓવારે ઊભેલા શિવાલયને અડીને થોડી જમીન પણ આવેલી છે. એને લોકો ભૂતેશ્વરની વાડીના નામે ઓળખે છે. આ સ્થાનક તથા વાડીની જમીન ઉપર ઇશ્વરગિરિ નામના એક અતીત વારસા હક ભોગવતાં આવ્યાં છે. શિવાલયમાં ચઢાવવામાં આવતા ચોખા-સોપારી ઉપર એમનો અધિકાર રહેલો છે. દાયકાઓથી જર્જરિત થઈ ગયેલા એ મંદિરના જીર્ણોદ્ધારની તાતી જરૂરિયાત ઊભી થઈ છે. પરંતુ હજુ સુધી એવો કોઈ ભક્ત પણ ગુંદાસરને સાંપડ્યો નથી. વાડીમાં ત્રણ-ચાર એકઠાળિયા ઓરડાં છે. એ બાવા-સાધુઓ માટેની ધરમશાળા તરીકે વપરાય છે. અહીં દર પૂનમે અને અમાસની રાતે ભજનની રમઝટ જામે છે. શિવાલયથી જરા આગળ વધતાં હનુમાનની દેરી આવે છે. દેરીની બાજુમાં ગામના રક્ષક ખેતરપાળનું થાનક અને ખેતરપાળની જોડે શૂરોપુરો દેખાય છે. શૂરોપુરાની પડખે થોડાં સિંદૂરંગ્યા પાળિયા ઊભા છે; વચ્ચે મેલડીનું સ્થાન છે. અહીંથી જ ગામની શરૂઆત થાય છે, કારણકે પાળિયાઓની નજીકમાં જ ‘દેરાણી-જેઠાણીની વાવ’નો પિયાવો છે. એ વાવ ઉપર વીસ વીસ જેટલી ગરેડીઓ ગોઠવવામાં આવી છે જેના ઉપર ગામની વહુવારુઓ પાણી ભરે છે.

પિયાવે ઊભાઊભા સામે ગામના જીર્ણ કિલ્લાનો કોઠો દેખાય છે. આ કોઠાની બાજુમાં જ ગામઝાંપો છે. ‘ઓતરાહે ઝાંપો’ અને ‘દખણાહાઝાંપા’ને જોડતો ગુંદાસરનો મુખ્ય રસ્તો આવેલો છે. ગામની વસાહતની શરૂઆત આહિરોના ખોરડાંથી થાય છે. પછી વાણિયા-વેપારીઓની પાકા પત્થરની બાંધેલી ત્રણ-ચાર મેડીઓ દેખાય, પછી ખેડૂતોનાં ગારમાટી લીપેલાં ખોરડાં અને એ પછી ગરાસિયાઓના દરબારગઢની પછવાડે કડિયા-કુંભાર, ઘાંચી-મોચી વસવાયાંઓ વગેરેની વસાહત આવે છે. નાનકડાં ગામના નાનકડાં અર્થતંત્રમાં આવશ્યક ગણાય એ અઢારેય વર્ષના એક બે ઘર તો

અહિં અવશ્ય જોવા મળે છે. દક્ષિણના ઝાંપાની બહાર હરિજનવાસ, એનાથી જરા દૂર ચમારકૂંડ અને છેક છેડે કબ્રસ્તાન સુધી પહોંચે એટલે આખુંયે ગુંદાસર ગામ પગતળેથી નીકળી ગયું એમ કહી શકાય. મડિયાએ રજૂ કરેલા ગામડાંના આ શબ્દચિત્રમાં ગુંદાસર ગામની ભૌગોલિક, સામાજિક, ધાર્મિક, સાંસ્કૃતિક વગેરે તમામ લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ થઈ જાય છે.

‘ઝીઝાવદર’ ગામ વેકુરડી નદીને કાંઠે વસ્યું છે. ખેતશીઅદાની ડેલી ‘દેવાણીની શેરી’માં આવેલી છે. આ શેરીમાં આવેલી તમામ ડેલીના માલિક એક સમયે અદાના પૂર્વજ દેવાભાભા હતા. પરંતુ ચંચળ ગણાતી લક્ષ્મી ત્રીજી પેઢી પછી એ ઘરમાંથી પગ કરી ગઈ હતી. હવે અદા પાસે માત્ર એક જ ડેલી બાકી રહી છે. ત્યારપછીના ખોરડાં રણુભા ગરાસિયાની માલિકીના થઈ ગયા છે. તે પછીનું ખોરડું જીવાણ મેરાઈનું થઈ ગયું છે. સામે આવેલા ફળિયાના બધાં ઘરો ઘીના વ્યાપારમાં સમૃદ્ધ બનેલા લુહાણાઓએ ખરીદી લીધા છે. ત્યાં વચ્ચે વિશાળ ફળિયું ને આજુબાજુ મકાનોનું ઝૂમખું આવેલું છે. ગામની એ જગ્યા મોટું ફળિયું કહેવાય છે. આ મોટું ફળિયું આખા ઝીઝાવદરનું ‘જ્ઞાનતંતુકેન્દ્ર’ અને ‘માહિતીકેન્દ્ર’ તરીકે ઓળખાય છે. ગામના પાદરે એક ઐતિહાસિક આંબલીનું ઝાડ આવેલું છે. એવી માન્યતા છે કે જેટલા વર્ષો ઝીઝાવદરને થયા એટલા વર્ષો એ આંબલીના ઝાડને થયા. “એ વાયકા સાચી હોય કે ખોટી, પરંતુ એ વૃક્ષમાં એક અસલિયતનો સ્પર્શ હતો. એકવાર જીવાય ગયેલા જીવનની, અતીતની ગંધ, અહીં ઊઠતી હતી. એ સિંદૂરરંગ્યા પાળિયા, ખાંભી, ખેતરપાળ આદિ પેલા અતીત જોડેની સામ્પ્રતની શુંખલા સ્વી રહેતા હતા. અહિં ઠેર ઠેર ભાંગેલા નાળિયેરની કાયલીઓ, માટીના કોડિયાં, નાળિયેરનાં છોડાં-છોતરાં રજળતાં હતાં.

વેકુરડીનો સામો કાંઠો રુદ્ર અને રમ્ય એમ બન્ને પ્રકારના તત્ત્વો અને દેખાવ ધારણ કરે છે. એ રુદ્ર દેખાય છે કારણ કે ત્યાં ગામનું કબ્રસ્તાન આવેલું છે. એ કબ્રસ્તાનમાં સાંજ પડે લોબાનની વાસ આવે છે. છૂટીછવાઈ કબરોની આસપાસ મરવો ઉગાડવામાં આવ્યો છે. કોઈ એકલદોકલ ફકીર સિવાય એ જગ્યા હંમેશા નિર્જન ભાસે છે. ત્યાં ગામનું મસાણ પણ આવેલું છે. અનેક મડદાંના

અગ્નિદાહનો ધુમાડો ખાઈખાઈને એની પતરાંની છાપરી કાળીભટ્ટ થઈ ગઈ છે. એ મસાણામાં કોઈ ચિતા સળગતી ન હોય ત્યારે ઝીથરિયા ગાંડો અહીં આરામ ફરમાવે છે.મસાણના પાછળના ભાગમાં ચમાર વાડ આવેલી છે. અહીં મરેલાં ઢોરનાં ચામડાં ચમારકૂંડમાં ધોવાય છે.અને પછી ગાડાં ભરી ભરીને વેચાવા જાય છે.જનાવરોનાં હાડકાંના અહીં ઢગલાં જોવા મળે છે.ચમારવાડને અડીને જ એક ખરાબો છે.ત્યાં એક રૂખડાંનું ઝાડ પણ છે. એ ઝાડમાં કોઈ ભૂત કે જીવનો વાસ હોવાની ગામમાં માન્યતા છે.આ ખરાબામાં ઝીઝાવદરને માર્ગે આવતા-જતાં ભટકું લોકો પડાવ નાખે છે.તેથી અહીં કાળી મેશ જામેલા મંગાળાના પત્થરો જોવા મળે છે. હવે ઝીઝાવદરના પ્રદેશનો રમ્ય ભાગ શરૂ થાય છે.એ ખરાબાની પાછળના ભાગે વેકુરડીને કાંઠે કાંઠે ગામના ખેતરવાડીઓ આવેલા છે.વેકુરડીની સરવાણીઓ અને વાવકૂવાઓની સિંચાઈ વડે લીલીઝમ બનેલી એ વાડીઓ ઝીઝાવદરની શોભા છે.એ બહોળી વનરાજીને કારણે ઝીઝાવદરની આબોહવા સમશીતોષ્ણ રહે છે.ગામમાં ઉનાળાનો ઉકળાટ હોય અને એકાએક ઠંડો પવન વાય ત્યારે કહેવાય છે કે વાડીએથી ટાટું લહેરખું આવ્યું.

‘વેળાવેળાની છાંયડી’માં લેખક વાઘણિયા ગામના બજારની ઝલક આપે છે.બપોરના સમયે વાઘણિયાની વાંકીચૂંકી બજારમાં જરા પણ ઘરાકી ન હોવાથી હાટડીદારો નવરાં બેઠાં ઝોકાં ખાય છે.ધોળે દિવસે સોપો પડી ગયો હોય એવા સૂમસામ વાતાવરણમાં અમરગઢથી આવતો ટપાલી વાઘણિયાના ઝાંપામાં પ્રવેશ કરે છે.દરવાજાની દાઢીમાં પસાયતો પણ ખાટલામાં પડ્યો પડ્યો ઘોરે છે.ઝાંપાની નજીકની એક બે શેરીમાં બે-ત્રણ કાગળો વહેંચીને ટપાલી સીધો બજાર તરફ વળે છે.બે ગાડાં સામસામી દિશાએથી આવી ચડે તો એકને પાછું વળવું પડે એવી સાંકડી બજારમાં અહીં તહીં હરાયાં ઢોર સૂતાં હોય છે.ટપાલીનો પગરવ સાંભળીને અને એનો ખાખી ગણવેશ જોઈને શેરીના કૂતરાંઓ એની પાછળ પાછળ જોઈને ભસે છે.બપોરના સમયે કૂતરાંના ભસવાનો અવાજ વાઘણિયા ગામના લોકો માટે ટપાલીના આગમનની નિશાની છે.ગામલોકોની જેમ ટપાલી પણ આ

વાતાવરણથી ટેવાઈ ગયો છે.કૂતરાંના ભસવાના અવાજ પરથી ગામલોકો અનુમાન કરી શકે છે કે કોને કોને ઘરે એ રોજ ટપાલ આવી.

‘ઈંધણ ઓછાં પડયા’ના પરબડીમાં સૌરાષ્ટ્રના ગામડાંની એક અલગ જ તાસીર જેવા મળે છે.આ નવલકથામાં લેખક ભારતની સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામની લડત દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રનું પરબડી જેવું ગામડું પણ કેવું વિસ્ફોટક સ્વરૂપ ધરાણ કરી શકે છે એનો ખ્યાલ આપે છે.આ કૃતિમાં લેખક એ ગામને ક્રાંતિકારી પ્રવૃત્તિના કેન્દ્ર તરીકે આલેખે છે. ભૂપતની શહીદીના સમાચાર આપવા આવેલા નલિનભાઈ અને કીર્તિ પરબડીને સ્વાતંત્ર્યની લડતનું વડું મથક બનાવે છે.અહીં ટપાલપેટીની ભાંગફોડ કરવી, બોમ્બ બનાવવા કે રેલ્વેના પાટાં ઉઘેડી નાખવા જેવી ઉત્તેજક અને હિંસક પ્રવૃત્તિઓ આદરવામાં આવે છે.એની સાથે સાથે પત્રિકાઓ વહેંચીને લોકજાગૃત્તિનું કાર્ય પણ કરવામાં આવે છે.રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિઓ કરતી વ્યક્તિઓને પરબડીમાં આશરો આપવામાં આવે છે.રાષ્ટ્રવાદી વિચારધારાને ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે.આ નવલકથાનો અભ્યાસ કરતા આપણને રાષ્ટ્રવાદની વ્યાપકતા અને વહેણનો ખ્યાલ આવે છે જેનાથી પરબડી જેવું સૌરાષ્ટ્રનું નાનું અમથું ગામડું પણ અલિપ્ત નથી.

પોતાની નવલકથાઓમાં મડિયાઓ કરેલા ગામડાંના આબેહૂબ વર્ણનો વાંચી એ સંદર્ભે અમૃતલાલ યાજ્ઞિક નીચે પ્રમાણે નોંધે છે:“શ્રી મડિયાની નિરીક્ષણશક્તિ એમની વાર્તાકલામાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.ગામડાંનું અને ગ્રામીણજીવનનું એમણે ઊંડુ અને રસભર નિરીક્ષણ કર્યું છે.તેથી જ તેમની વાર્તામાં ગામડાંનું વાસ્તવિક અને પ્રાણવાન ચિત્ર દોરાય છે.ગુંદાસર, વાઘણિયા, ઈશ્વરિયા અને મેંગણીના ગ્રામસમાજ દ્વારા સૌરાષ્ટ્રના તે સમયના ગ્રામીણ સમાજનું આબેહૂબ ચિત્ર દોરાયું છે.”^{૫૩}

મડિયાના ગામડાંના વર્ણનોમાં તળભૂમિના લોકો અને તળપદી સંસ્કૃતિ જીવંતરૂપ ધારણ કરતી જોઈ શકાય છે.એમની નવલકથાઓમાં ગામડાંની આબોહવામાં વાર્તા વિકસે છે અને પાત્રોની તળપદી મનોભૂમિકા અણિશુદ્ધ સચવાયેલી જોવા મળે છે.‘લીલુડી ધરતી’ની શરૂઆતમાં જ ગામડાંની પરંપરાગત છબી કંડારતા મડિયા લખે છે:

“જેવી મીઠાશ ઓઝતના પાણીમાં હતી એવી જ મીઠાશ અહીંના માણસોમાં હતી. ધરતીમાં રસકસ હતો.તેથી એનાં છોરુંઓના મન પણ માયા-મમતાથી હર્યાભર્યા રહેતાં.”^{૫૪}

પરંતુ ડૉ. રણિંગાને મતે એમણે કરેલા ગામડાં અંગેના નિવેદનો અને આલેખન વચ્ચે સુસંગતતા નથી.મડિયાએ પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં ચીતરેલું ગામડું કુડકપટ અને કાવાદાવાથી ભરેલું છે.એમના મતે મડિયાને પણ આ બાબતનો ખ્યાલ છે.તેથી જ મડિયા પણ કહે છે :

“ગામડું એટલે તો નરી કવિતા જ. એવી બાલસુલભ અથવા કેવળ કવિસુલભ- મુગ્ધ માન્યતાને તો આરંભથી જ પરહરી દીધી હતી. પ્રયત્ન હતો, નહી વાસ્તવિકતાને સચ્ચાઈપૂર્વક ને વફાદારીપૂર્વક આલેખવાનો.”^{૫૫}

અને એ વાતને નિ:શંકપણે કહી શકાય કે મડિયાને ગામડાંનું ઘેરું, વાસ્તવિક અને તટસ્થ ચિત્ર દોરવાના એમનો ઉદ્દેશ્ય પાર પાડવામાં ધારેલી સફળતા મળી છે.

(૫) તળપદી સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરતી ભાષા અને બોલી :

(અ) થોમસ હાર્ડીની નવલકથાઓમાં ભાષા અને બોલી :

થોમસ હાર્ડી એમની અસાધારણ ભાષાશૈલી માટે જાણીતા છે.એમની ભાષાશૈલીની વિશેષતા એ છે કે એમના શબ્દપ્રયોગો ઉડીને આંખે વળગે એવા હોય છે. આથી જ ડેવિડ સેસીલ હાર્ડીની ભાષાશૈલી સંબંધે નોંધે છે કે :

“His style is capable of greater effects than those of far more competent writers... You could never mistake a paragraph of Hardy by anybody else...He has discovered the 'mist juste', the single word which can alone express the shade of meaning he has in mind.His words do more than clothe his conception they are its embodiment.”^{૫૬}

હાર્ડીની ભાષાશૈલી અન્ય વિક્ટોરિયન નવલકથાકારો કરતા એ રીતે જુદી પડે છે કે તે તેની કૃતિમાં રહેલી વિષયની વૈશ્વિકતા અને સાથે સાથે ‘વેસેક્સ’ની પ્રાદેશિકતા એમ બન્ને વિરોધાભાસી

ભાસતા તત્વો એકસાથે પ્રગટ કરે છે.તેઓ 'વેસેક્સ'ના ગ્રામ્યપરિવેશને પોતાની નવલકથામાં આલેખે છે.તેથી તે પરિવેશને અનુરૂપ એમની ભાષાશૈલી અત્યંત ચિત્રાત્મક પણ છે.ભાષાના પ્રયોગ દ્વારા, તેઓ આપણી સમક્ષ ગામડાંનું એક જીવંત ચિત્ર ખડું કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે.તેઓ ગ્રામ્યપરિવેશ અને પ્રકૃતિનું સચોટ આલેખન કરતા હોવાથી જ એમની ભાષા ચિત્રાત્મક હોવા ઉપરાંત એટલી જ કાવ્યાત્મક પણ છે.આથી જ કહી શકાય કે : poetry is the constant attendant of Hardy's tragic characters.It is not an intellectual poetry, it is much more primitive and magical.

હાર્ડીની ભાષામાં કાવ્યતત્ત્વ આગળ પડતું જોવા મળે છે.એનું અન્ય કારણ એ છે કે તેઓ પોતાને મૂળભૂત રીતે કવિ માને છે અને તેઓ કવિહૃદયની સંવેદના ધરાવે છે.એમની ભાષાશૈલીના મુખ્ય બે પાસાં છે : ગદ્યાત્મક અને પદ્યાત્મક. ગદ્યાત્મક શૈલી દ્વારા તેઓ પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન, વિચારો અને બૌદ્ધિક મનોમંથન પ્રગટ કરે છે.એમની પદ્યાત્મક શૈલી દ્વારા ગ્રામ્યપરિવેશના ચિત્રાત્મક વર્ણનો અને 'સીનેમેટિક' પ્રસંગો રજૂ થાય છે.હાર્ડીના પાત્રો ગામઠી બોલી બોલે છે.એમના શબ્દપ્રયોગો એમના પાત્રને અનુરૂપ સહજ અને સરળ હોય છે.છતાં એમાંથી મોટેભાગે પ્રસંગોચિત ગાંભીર્ય પ્રગટ થતું હોય છે. હેન્રી પોતાના મૃત્યુ પહેલા લખેલા વિલનામાના સંદર્ભમાં ડેવીડ સેસીલ કહે છે :

“The plain words are perfectly in character, just what an uneducated farmer like Henchard might write.But Hardy has managed to charged them with all the emotional grandeur of great tragedy. He has achieved the purpose of giving a novel the imaginative force of poetry-and the highest poetry, the poetry of the book of Job.”^{૫૭}

હાર્ડીની નવલકથાના પઠન દરમિયાન ભાવકને કોઈ ચલચિત્ર નિહાળતો હોય એવો ભાસ થાય છે.એક પછી એક દૃશ્યો એની નજર સમક્ષ ભજવાતા જાય છે.ટેસના પ્રકરણ ૧૮માં આપણને અંગ્રેજી નવલકથાનું પ્રખ્યાત દૃશ્ય જોવા મળે છે.

“She went stealthily as a cat through this profusion of growth, gathering cuckoo-spittle on skirts, cracking shails that underfoot, staining her hands with thistle-milk and slug-slime, and rubbing off upon her naked arms sticky blights which, tough snow-white on the apple-tree, trunks made madder stains on her skin.”^{૫૮}

ઉપમાથી વાક્યની શરૂઆત થાય છે. ટેસની સરખામણી એક બિલાડી સાથે કરવામાં આવી છે. ત્યારબાદ તેની દબાતી-છૂપાતી ગતિવિધિઓ વર્ણવવામાં આવી છે. એના પગતળે ગોકળગાય કચડાય છે, તેનો અવાજ જાણે કે સંભળાય છે અને તેનું તમામ હલનચલન જાણે કે દેખાય છે. આમ, હાડકીની ભાષાશૈલી એવી છે કે જે આપણી દૃશ્ય, શ્રાવ્ય, સ્પર્શ, ગંધ, સ્વાદ, એમ તમામ ઈન્દ્રિયોને સક્રીય કરે છે. આ માટે તેઓ સામાન્ય રીતે ‘નામ’ને એકલું ન રાખતા તેની સાથે હંમેશા વિશેષણનો ઉપયોગ કરે જ છે. આ ઉપરાંત હાડકી શબ્દોનો એવો પ્રયોગ કરે છે કે જેથી સપાટી ઉપર એ દૃશ્ય રજૂ થાય છે અને એની સાથે અન્ય ગર્ભિત અર્થોનો પણ બોધ થતો રહે છે.

“Perhaps one reason why she seduces casual attention is that she never courts it..olding corn in an embrace like that of a lover. A bit of her naked arm is visible..and as the day wears on its feminine smoothness becomes sacrificed by the stubble and bleeds.”^{૫૯}

અહીં સપાટી ઉપર એલેક દ્વારા બળાત્કાર થયા બાદ ટેસ ખેતરમાં પાક લાણે છે એનું દૃશ્ય છે. અહીં હાડકીએ એ રીતે શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે કે જેથી અન્ય અનેક સંકેતો મળી રહે છે. જેમ કે ‘seduces’ શબ્દ ટેસના જાતીય શોષણનો સંકેત પણ કરે છે. ‘embrace’ શબ્દ એલેક દ્વારા ટેસને બાથમાં લેવાનો સંકેત કરે છે. ‘feminine’ શબ્દ એક સ્ત્રીની લાચારી અને નિર્બળતાનું સૂચન પણ કરે છે. વધુમાં હાડકીએ પ્રતિકોનો ઉપયોગ ન કરતા, પોતાના આગવા પ્રતિકો પ્રસ્તુત કર્યા છે તેમજ એનો ખૂબ જ કુશળતાથી પાત્રો અને પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં ઉપયોગ કર્યો છે. ટેસમાં હાડકીએ

પ્રયોજેલા મોટાભાગના પ્રતિકો ગ્રામ્યપરિવેશ સાથે સંકળાયેલા છે. વધુમાં હાડીંએ એમના પાત્રોને આપેલા નામો પણ અર્થસભર અને પ્રતિકાત્મક છે, જેમ કે ‘Tess’ એ ‘Teresa’ એટલે કે પૃથ્વીનું સંક્ષિપ્ત નામ છે.આમ, ટેસનો અર્થ ધરતીમાંની પુત્રી એવો અથવા ધરતી પોતે જે અનેક યાતનાઓ સહન કરે છે એવો કરી શકાય અને આ જ નવલકથાનું મૂળભૂત કથાવસ્તુ પણ છે.નવલકથામાં કાપણીના મશીનનો બે વાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, પહેલીવાર મારલોટમાં અને બીજીવાર ફ્લીન્ટકોમ્બ-એશમાં. એ યંત્ર જ્યારે મારલોટમાં આવે છે ત્યારે તે સસલાં-ઉદર-સાપ જેવા નિર્દોષ જીવોનો ભોગ લે છે.અહીં એ આધુનિક યંત્રનો ગ્રામ્યપરિવેશ ઉપર ઔદ્યોગિકરણના અતિક્રમણના સંદર્ભમાં પ્રતિક તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. એ દ્વારા ગ્રામ્યજીવનનું વિઘટન થતું દર્શાવવામાં આવ્યું છે. ફ્લીન્ટકોમ્બ-એશમાં આ યંત્ર માટે ‘the red tyrant’ શબ્દ પ્રયોજવામાં આવ્યો છે અને એનું સંચાલન કરનાર ઇજનેરને પણ એક માનવી તરીકે નહિ, પરંતુ એ યંત્રના જ એક ભાગ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે.અહિં પણ એ યંત્ર જમીન ઉપર સહજ વસવાટ કરનાર જીવોનો નાશ કરે છે.અહિં હાડીંનું ઔદ્યોગિકરણ પ્રત્યેનું શંકાશીલ વલણ પ્રગટ થાય છે.

‘ધ મેયર ઓફ કેસ્ટરબ્રીજ’માં પણ આ જ પ્રકારના કૃષકયંત્રનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, અને અહીં પણ એનો પ્રતિકાત્મક પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.નવલકથાના દરેક પાત્રો એ યંત્ર પ્રત્યે ભિન્ન-ભિન્ન અભિગમ દાખવે છે. લ્યુસેટા માટે એ યંત્ર જાણે કે કૃષક-પિયાનો છે, હેન્ચાર્ડ એને એક ફાલતું કૃષક સાધન તરીકે જુએ છે. જ્યારે ફારફે જેવા આધુનિક વિચારધારા ધરાવતા યુવાન માટે તે આર્થિક અનિવાર્ય જરૂરિયાત છે.આમ, અહીં એ યંત્ર નવી પેઢી અને જૂની પેઢી વચ્ચેના અંતર અને અસમાનતાના પ્રતિક તરીકે પ્રયોજાય છે.

‘ફાર ફોમ ધ મેડીંગ ક્લાઉડ’માં પણ અનેક પ્રતિકો એવા છે જે ગ્રામ્યપરિવેશમાંથી જ પ્રગટ થાય છે. જેમ કે એ કૃતિમાં વીજળી અને વાવાઝોડું ઓકની મક્કમતા અને ક્ષમતા દર્શાવે છે, તો બીજી બાજુ બાથશેબાના પાકને થતું નુકશાન ટ્રોયની બેદરકારી અને બેજવાબદારીનો સંકેત કરે

છે.વધુમાં એ તોફાન બાથશેબાના હૃદયમાં ફૂંકાવા જઈ રહેલા લાગણીઓના તોફાનનો પણ પ્રતિકાત્મક સંકેત આપે છે.વધુમાં આ કૃતિમાં એક અનાજ ભરવાના કોઠારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.એ કોઠારની મજબૂત બાંધણી, એની પ્રાચિનતા, એનો દેખાવ, એમાં સદીઓથી અવિરતપણે ચાલી આવતી કૃષક પ્રવૃત્તિઓના પાર્શ્વભૂમાં માનવીનું અસ્તિત્વ ક્ષણભંગુર લાગે છે અને આકાંક્ષાઓ નિર્રથક લાગે છે.

હાર્ડીએ એમની નવલકથાઓમાં ‘વેસેક્સ’ની પ્રાદેશિક બોલીનો વિવેકપૂર્ણ અને વાસ્તવિક પ્રયોગ કર્યો છે.આ સંદર્ભે ડેવીડ સેસીલનું કહેવું છે :

“The only mode of speech which Hardy can vividly reproduce to us is that of the Wessex countrymen.”^{૬૦}

હાર્ડી વેસેક્સની બોલી પ્રયોજવામાં અસાધારણ પ્રભુત્વ ધરાવે છે.એમના પાત્રો એમની ગામઠી બોલી એ રીતે બોલે છે કે તે કૃતિને કલાત્મક બનાવે છે.એમની કૃતિમાં આવતા સંવાદો સામાન્ય રીતે ગ્રામજનો દ્વારા ગામઠી બોલીમાં બોલાય છે. એ સંવાદો મોટે ભાગે નવલકથામાં બનતી ઘટનાઓ પ્રત્યે એમના વલણો અને વિધાનો વ્યક્ત કરે છે.નવલકથામાં પ્રાદેશિક બોલી પાર્શ્વભૂમાં રહેલા તદ્દન ગૌણ પાત્રો દ્વારા બોલાતી હોવા છતાં એમની સામાન્ય વાતચીતમાં પણ એમના શબ્દપ્રયોગો અર્થસભર અને સાંકેતિક હોય છે અને સમગ્રપણે નવલકથામાં ગ્રામ્ય વાતાવરણ સર્જવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એમની બોલીમાં ગ્રામ્યજીવનની વાસ્તવિકતા તો ક્યારેક વિનોદ પણ વ્યક્ત થાય છે.વાસ્તવિકતા અને સહજતા એ હાર્ડી દ્વારા પ્રયોજવામાં આવેલી ‘વેસેક્સ’ની બોલીની લાક્ષણિકતાઓ છે.

ટેસ પોતે બે પ્રકારની ભાષા બોલે છે.જ્યારે તે પોતાના ઘરે પાછી ફરે છે ત્યારે તે વેસેક્સની બોલીમાં વાતચીત કરે છે અને અન્ય સ્થળોએ તે સર્વસામાન્ય ભાષા બોલે છે. જ્યારે ટેસના માતાપિતા પુશ્કળ પ્રમાણમાં પ્રાદેશિક બોલીમાં જ વાતચીત કરે છે. ટોલબોથે ડેરીમાં ડેરીનો વડો ફ્રીક

વેસેક્સની વાણી ઉચ્ચારે છે, તો અન્ય ત્રણ મહિલા મિત્રો પણ એ જ પ્રમાણે પ્રાદેશિક ભાષામાં પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરે છે. આમ, હાર્ડીએ એમની નવલકથાઓમાં વેસેક્સની બોલીનો પાત્રો અને પરિસ્થિતિના અનુસંધાનમાં પ્રમાણસર પ્રયોગ કર્યો છે.વેસેક્સની બોલીના કેટલાંક ઉદાહરણો નીચે પ્રમાણે છે :

‘gold’ માટે ‘wold’, ‘yes’ માટે ‘ess’, ‘home’ માટે ‘hwome’, ‘shadow’ માટે ‘shadder’, ‘project ’ માટે ‘projc’.

(બ) યુનીલાલ મડિયાની નવલકથાઓમાં ભાષા અને બોલી :

મડિયાએ એમની નવલકથાઓમાં લોકબોલીનો જે સમૂચિત પ્રયોગ કર્યો છે એ એમના સર્જક વ્યક્તિત્વનું ઉજળું પાસું છે.સૌરાષ્ટ્રની લોકબોલીના પ્રયોગમાં મેઘાણી બાદ મડિયાનું જ નામ લઈ શકાય, જે એમના સર્જનને ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં વિશેષ બનાવે છે.લોકબોલી મડિયાના શ્વાસોચ્છવાસમાં સમાયેલી છે, એવું આપણે એમની નવલકથાના અભ્યાસ બાદ કહી શકીએ. મડિયાની નવલકથામાં લોકબોલીએ-એમણે પ્રયોજેલી ભાષાએ સર્જકતાના ઉન્મેષને પ્રસ્તુત કર્યો છે એ સંદર્ભે ઉમાશંકર જોશી લખે છે :

“સૌરાષ્ટ્રની ભાષાની તમામ ગુંજાયશ, ભાષાક્ષમતાનું સમગ્ર સપ્તક મેઘાણી પછી મડિયામાં પ્રગટ થાય છે. મેઘાણીએ એ ભાષા કેળવી, લોકબોલીમાં ખેડી, પ્રસ્તુત કરી, પછી પોતાના સર્જનમાં યોજી. મડિયા એ લઈને જ લેખક તરીકે જન્મ્યાં છે.”^{૬૧}

મડિયાએ સત્તરએક વર્ષના ટૂંકા ગાળામાં લોકબોલીને-તળબોલીને જે રીતે આત્મસાત્ કરીને પોતાની કૃતિઓમાં જુદાં જુદાં ચિત્રો અંકિત કર્યાં છે એ આપણી ગુજરાતી પ્રાદેશિક નવલકથા સાહિત્ય ક્ષેત્રે ચિરસ્મરણીય રહેશે. બહુ ઓછાં સાહિત્યકારોએ લોકબોલીને આ રીતે બળકટતાથી, પૂરેપૂરાં સામર્થ્ય સાથે સાહિત્યમાં પ્રયોજી છે.મડિયા એ રીતે સદાબહાર બની રહ્યા છે. બાળપણનો એક નાનો સમયનો હિસ્સો આ રીતે આટલો સમૃદ્ધ અને રોમાંચક બની રહેશે એ આશ્ચર્યની વાત છે.

મેઘાણી પછી સોરઠી બોલીનો સાહિત્ય સ્તરે ઉપયોગમાં મડિયા પ્રથમ સ્થાને છે. મડિયાની નવલકથાઓમાં સોરઠ પ્રદેશની લોકબોલી એમની તમામ વિશેષતાઓ સહિત, એમના તમામ રંગો લઈને આવે છે. આ બોલીના વિશિષ્ટ લક્ષણો એમના આગવાં લહેકા, એમના વળાંક, કાકુઓ વગેરે મડિયાની કૃતિઓમાં જીવંત બન્યા છે. મડિયાએ ‘વ્યાજનો વારસ’ નવલકથામાં કરેલા લોકબોલીના પ્રયોગના સંદર્ભે યશવંત શુક્લ લખે છે :

“ગદ્ય લઢણનો આવો ઉત્તમ કાબૂ તળપદી બોલીનું આટલું બધું જોમ, કાવ્યની કોટિએ પહોંચતું આવું સુંદર રેખાંકન અને પાત્ર માનસની આટલી સૂઝ તે શી રીતે દાખવી શક્યા હશે? મડિયાની સઘળી નવલકથાઓમાં ગદ્યનાં કાવ્યત્વની દૃષ્ટિએ અને નવલકથાના સમગ્ર આયોજનની દૃષ્ટિએ મારે મતે આ તેમની સર્વશ્રેષ્ઠ કૃતિ છે.”^{૬૨}

મડિયાની આ પ્રાદેશિક નવલકથાઓમાં કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો ભરપૂર પ્રયોગ થયેલો જોવા મળે છે. એમણે સોરઠી તળપદી ભાષાની ગુંજાઈશને કૃતિઓમાં સર્જનાત્મક સ્તરે પહોંચાડીને નવલકથાકાર તરીકેની પોતાની એક અમિટ છાપ ઊભી કરી શક્યા છે. એમના રૂઢિપ્રયોગો નોંધપાત્ર બને એવા છે :

દોણાં ફોડ હોવું, મોટું ખોરડું હોવું, બાઈ દુઃખાયેલ હોવી, ભોપાળું છતું થવું, ઘાંઘા થઈ જવું, ટૂંબા ખાવા, વેન ભાંગવું, કંકુના કરવા, વાતોના સેલારા મારવા વગેરે રૂઢિપ્રયોગો મડિયાએ અસરકારકતાથી પ્રયોજ્યા છે. સર્જક તરીકેની ખૂબીઓમાં મડિયાની મહત્ત્વની ખૂબી એ છે કે તળપદીની બોલીની બળકટતાને પ્રસ્તુત કરવા માટે કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગોનો સમુચિતતાથી પ્રયોગ કરીને સર્જક તરીકે સફળ થયા છે.

મડિયાએ પોતાની આગવી કથન રીતિના અનેક ઉદાહરણો એમની નવલકથાઓમાં પૂરાં પાડ્યા છે. એમણે કેટલીક વાર રૂઢિપ્રયોગોના વિશિષ્ટ ઉપયોગથી કથનરીતિના અવનવાં સ્વરૂપો પ્રગટાવ્યા છે. તો ક્યારેક કહેવતોને વચ્ચેથી તોડીને વાક્યમાં કલાત્મકતાથી પ્રયોજીને પોતાની વિશિષ્ટ

સર્જકપ્રતિભાનો પરિચય કરાવ્યો છે.ક્યારેક મડિયાએ કહેવત અને રૂઢિપ્રયોગને સાથે મૂકીને અર્થવૈશિષ્ટ્ય દાખવ્યું છે. કહેવતો અને રૂઢિપ્રયોગના આ પ્રકારના વિનિયોગને મડિયાએ પાત્રો વચ્ચેની વાતચીતમાં અને કથન વર્ણનમાં ખાસ ઉપયોગ કર્યો છે.એ રીતે મડિયાએ પોતાની વિશિષ્ટ અભિવ્યક્તિનો પરિચય કરાવ્યો છે. આ સંદર્ભે કેટલાંક ઉદાહરણો પ્રસ્તુત છે : ‘ને મીયાં - બીબી બેય જણાં રાજી જ છે તો પછી વચમાં કાજી શું કરવાનો છે ?’, ‘મારા ઉપર અટાણે તો આભ ફાટ્યું છે.એમાં તમ જેવા કેટલાંક થીગડા દઈ શકશો’, ‘તેજીને તો આટલો ટકોરો બસ છે’, ‘શહેરમાં જઈને ડેલે હાથ દઈ આવ્યો’, ‘છોકરાંએ છાશ પીવા જેવું કર્યું છે’, ‘ગીધા માટે આ સાટાપાટાના ધંધામાં બાર હજારના લાખની પાણ પડે એમ હતી’.

મડિયાએ પ્રયોજેલી આ ભાષામાં એ પ્રદેશનું જીવન ધબકે છે.પાત્રાનુરૂપ શૈલી પ્રયોજીને નવલકથાના વાતાવરણને મડિયાએ જીવંતતા બક્ષી છે.આ કથાઓમાં નિરૂપાયેલા પાત્રો અને એમની બોલી એ પ્રદેશના ગ્રામ્યપરિવેશને ધબકતો રાખે છે.મડિયાની ભાષા કસ વાળી છે.મડિયાએ ગ્રામ્યજીવનનું કરેલું આત્મસાત્પણું કેવું નરવું છે, કેવું ગૌરવવંતુ છે તે એમની કથાઓની તળપટ્ટી ભાષાશૈલી જોતાં જણાય છે.ગામડું એનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ લઈને આવે છે ત્યારે આપણને ગમે છે, એને આપણે આવકારીએ છીએ.આમ, મડિયાએ પ્રયોજેલી એમના પ્રદેશની લોકબોલીને લીધે એમની નવલકથાઓ આસ્વાદનીય બની રહે છે.

पादटीप

१. 'सगवद्गोभंडण':कर्ता : सगवतसिंहज, प्रकाशक: प्रवीण प्रकाशन राजकोट, भीष्म आवृत्ति-
१८८६, पृ.८६७५
२. 'Longman Dictionary of the English Language' : Longman Group
Limited, England, 1984, p.356
३. दवे, राजेन्द्र : 'भातीगण सौराष्ट्र': प्रवीण प्रकाशन : राजकोट, प्रथम आवृत्ति : २००३, पृ.८
परथी उद्धृत
४. अे ज
५. अे ज
६. द्विवेदी, डॉ। विद्याधर : 'हिन्दी के आंचलिक उपन्यास', चिंतन प्रकाशन : कानपुर, संस्करण:
प्रथम, २००७ पृ। १३७
७. Cross, Wilbur L.: 'The Development of the English Novel': Atlantic
Publishers and Distributors, New Delhi, 2001 p.273
८. Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles ': Penguin Books, 1988, p. 128-
129
९. Sanyal, Lopa : 'English Literature in Nineteenth Century': Sonali
Publication, New Delhi, 2006, p.3
१०. Buckle, Jerome H.: Ed. Shiv K. Kumar: 'British Victorian Literature':
Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 2002, p.3
११. Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles': p.282
१२. पटेल, डॉ। उत्तमभाई : 'स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यासमें कृषकजीवन': भारत भारती, २००२,
पृ। १३६

૧૩. મડિયા, યુનીલાલ : ‘વ્યાજનો વારસ’ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, દસમી આવૃત્તિ ,
૨૦૦૨, પૃ.૧૨૫
૧૪. પરમાર, જયમલ : ‘અતીતના આયનામાં સૌરાષ્ટ્ર’ : પ્રવીણ પ્રકાશન પ્રા.લિ., રાજકોટ, પ્રથમ
આવૃત્તિ , ૨૦૦૨, પૃ. ૩૯
૧૫. મડિયા, યુનીલાલ : ‘લીલુડી ધરતી ભાગ-૨’ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ત્રીજી
આવૃત્તિ , ૨૦૦૭, પૃ. ૬૭
૧૬. એ જ પૃ. ૭૦
૧૭. એ જ પૃ. ૭૩
૧૮. એ જ પૃ. ૨૪૪
૧૯. મડિયા, યુનીલાલ : ‘વ્યાજનો વારસ’ : પૃ. ૧૧
૨૦. એ જ
૨૧. પૂનાલોકર, એસ.પી.: અનુવાદક : શાંતિભાઈ મેરાઈ : ‘આદિવાસી વિસ્તારમાં હાટ’ : પ્રકાશક :
સેન્ટર ફોર સોશયલ સ્ટડીઝ, સુરત, પ્રથમ આવૃત્તિ , ૧૯૮૩, પૃ. ૯
૨૨. Hardy, Thomas : ‘The Mayor of Casterbridge’: Rohan Book Company,
Delhi, 2003, p.97
૨૩. સેદાણી, ડૉ. હસુતાબેન : ‘ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ’ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ,
પ્રથમ આવૃત્તિ , ૨૦૦૧, પૃ. ૭૭
૨૪. રાણિંગા, ડૉ.અમૃત : ‘નવલકથાકાર મડિયા’ : પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ ,
૧૯૯૦, પૃ.૧૦૫
૨૫. મડિયા, યુનીલાલ: ‘શેવાળનાં શતદલ’ : નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, ૧૯૯૧, પૃ.૧૫૬
૨૬. એ જ પૃ.૧૫૭-૧૫૮

૨૭. રાણિંગા, ડૉ.અમૃત : ‘નવલકથાકાર મડિયા’: પૃ. ૧૦૭
૨૮. Kalra, Kamlesh : ‘The Poetic Elements in Hardy’s Major Novels’:
Shalabh Publishing House , Meerut, 2005, p. 3
૨૯. Hardy, Thomas : ‘Tess of D’Urbervilles ’: p.272
૩૦. Hardy, Thomas : ‘The Mayor of Casterbridge’: p.49
૩૧. Hardy, Thomas : ‘Far From The Madding Crowd’ : Oxford University
Press, Delhi, 1984, p.177
૩૨. Ibid., p.180
૩૩. Hardy, Thomas :‘Under The Greenwood Tree’: Rohan Book Company,
Delhi 2004. p.31-32
૩૪. w.w.w.okartical.com
૩૫. સેદાશી, ડૉ. હસુતાબેન : ‘ગુજરાતની લોકસંસ્કૃતિ’: પૃ.૧૦૭
૩૬. મડિયા, યુનીલાલ : ‘વ્યાજનો વારસ’: પૃ.૯૬
૩૭. એ જ ૯૭
૩૮. મડિયા, યુનીલાલ :‘લીલુડી ધરતી ભાગ-૨’: પૃ. ૨૪૧
૩૯. એ જ
૪૦. એ જ ૨૪૨
૪૧. ત્રિવેદી, ડૉ.નવીનચંદ્ર :‘મડિયાનું અક્ષરકાર્ય’: આદર્શ પ્રકાશન, પ્રથમ આવૃત્તિ,૧૯૭૮, પૃ. ૭૯
૪૨. Patil, Mallikarjun : Ed.Mohit K. Ray, ‘Studies in Literature in English’ :
Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi, 2003, p.36
૪૩. Hardy, Thomas : ‘Tess of D’Urbervilles ’: p. 156-157
૪૪. Ibid., p.364

૪૫. Ibid., p.360
૪૬. Ibid., p.373
૪૭. Ibid., p.480
૪૮. Hardy, Thomas : ' Under The Greenwood Tree': p.13
૪૯. Ibid., p.95-96
૫૦. Ibid., p. 34
૫૧. Ibid., p. 70
૫૨. Hardy, Thomas : 'Jude The Obscure': Oxford University Press, 1985 p.6
૫૩. રાણિંગા, ડૉ.અમૃત : 'નવલકથાકાર મડિયા': પૃ.૧૦૧ પરથી ઉદ્દૃત
૫૪. મડિયા, યુનીલાલ : ' લીલુડી ધરતી ભાગ-૧': પૃ. ૨
૫૫. મડિયા, યુનીલાલ : 'લીલુડી ધરતી ભાગ-૨': પૃ.૨૬૩
૫૬. Cecil, David : 'Hardy The Novelist': Constable & Company Ltd.,
London, 1969 p.138-139
૫૭. Ibid., p. 109
૫૮. Hardy, Thomas : 'Tess of D'Urbervilles': p. 178-179
૫૯. Ibid., p. 138
૬૦. Cecil, David : ' Hardy The Novelist': p.60
૬૧. જોષી, ઉમાશંકર: સંપાદકો : ઉમાશંકર જોષી, વાડીલાલ ડગલી વગેરે : 'મડિયાનું મનોરાજ્ય':
મડિયા સ્મારક સમિતિ, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૦ પૃ.૭
૬૨. શુક્લ, યશવંત : 'મડિયાનું મનોરાજ્ય': પૃ. ૧